

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Praha 2009

Ing. Lenka ŠACHOVÁ

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV ROMÁNSKÝCH STUDIÍ

FILOLOGIE - ROMÁNSKÉ JAZYKY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

ING. LENKA ŠACHOVÁ

VÝVOJ JMENNÝCH KATEGORIÍ

THE EVOLUTION OF NOUN'S CATEGORIES

Praha 2009

vedoucí práce: Mgr. Pavel Štichauer, Ph.D.

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma „Vývoj jmenných kategorií“ zpracovala samostatně a uvedla jsem veškeré použité informační zdroje.

V Praze dne 11.12.2009

.....

Lenka Šachová

OBSAH

1. Úvod.....	10
Vývoj latinských deklinací v italské třídy	12
1.1. Latinská vs. italská substantiva.....	12
1.2. Latinské deklinace	12
1.3. Redukce latinských deklinací v italské třídy	17
1.3.1. I. latinská deklinace vs. první italská třída.....	17
1.3.2. II. latinská deklinace vs. druhá italská třída.....	18
1.3.3. III. latinská deklinace vs. třetí italská třída	19
1.3.4. IV. latinská deklinace	19
1.3.5. V. latinská deklinace.....	20
1.3.6. Jmenné třídy moderní italštiny	21
2. Ztráta latinského pádového systému.....	23
2.1. Cāsus rēctus & cāsus oblīquus.....	23
2.1.1. Akuzativ.....	24
2.1.2. Nominativ	26
2.1.3. Genitiv	27
2.1.4. Vokativ.....	28
2.1.5. Ablativ	28
2.1.6. Lokativ	29
2.2. Substantiva neměnná a nemající flexi	29
2.3. Vyjádření pádových vztahů	30
2.3.1. Slovosled.....	30
2.3.2. Předložky	30
3. Číslo substantiv.....	32
3.1. Tvorba plurálu.....	32
3.2. Substantiva v plurálu zakončená na <i>-a</i>	34
3.2.1. Příklady plurálů na <i>-a</i> bez pravidelného plurálu	35
3.2.2. Příklady plurálů na <i>-a</i> s pravidelným plurálem na <i>-i</i>	36
3.2.3. Příklady plurálů na <i>-a</i> s nefrekventovaným pravidelným plurálem na <i>-i</i>	37
3.2.4. Příklady plurálů na <i>-a</i> bez singuláru a pravidelného plurálu	37
3.2.5. Příklady plurálů na <i>-a</i> přítomných pouze v idiomech.....	38
3.2.6. Plurálová koncovka <i>-a</i> jako znak kolektivity?.....	38
3.2.7. Číslo výjimečně nadřazeno rodu.....	40
3.2.8. Vnitřně plurálové kmeny	41
3.3. Číslo a palatalizace kmenových souhlásek	41
3.4. Plurál kompozit.....	45
4. Rod.....	47
4.1. Systémy rodu	47
4.2. Specifika rodu v italštině	48
4.3. Rod z morfologického hlediska	49
4.4. Ztráta neutra.....	51
4.5. Rod osob, názvů zvířat, měst, stromů a plodů	53
4.5.1. Rod osob	53
4.5.2. Názvy zvířat	55
4.5.3. Názvy měst	56
4.5.4. Názvy stromů a plodů	56
4.6. Použití feminina jako augmentativa	57
4.7. Změna rodu deminutiva / augmentativa	58
4.8. Zpodstatnělá adjektiva a příděstí.....	58

4.9. Abstraktní substantiva zakončená na <i>-ore</i>	59
4.10. Substantiva dvojího rodu	60
Závěr	61
Riassunto.....	64
Résumé.....	65
Summary	66
Bibliografie	67

1. Úvod

Cílem této diplomové práce je naznačit hlavní tendence vývoje jmenných kategorií z latiny do italštiny. Důraz bude kladen především na redukci latinských deklinací, ztrátu pádového systému a porovnání čísla a rodu substantiv v latině a v současné italštině.

Italština dnešních dnů je výsledkem staletého historického, společenského a kulturního vývoje. Naznačím zde na pár řádcích počátky tohoto vývoje.

Světlu neznámý “pigolìo”¹ je jazyk v 5. století př. Kr. Kristem mezi kopci “colli Albani” a západní částí od Tibery, v maličké oblasti tzv. ‘Latium² vetus’, která se později stane velkým Římem, centrem šíření latiny. Ve 4. století př. Kr. lze rozdělit jazyky Itálie na předindoevropské (etruština, substrát pro ligurštinu a sardštinu) a indoevropské (umbrijština, sikulština, oskičtina, volština, benátština, řečtina...a především latina). Mezi 3. a 1. stoletím př. Kr. se z Říma, malé republiky, stává impérium, které jakožto velmoc rozšiřuje neolatinský nebo-li románský jazyk³ do podmaněných oblastí a vytlačuje jak etruštinu (etruská civilizace se latinizuje téměř dokonale), tak i jazyky ostatních italických kmenů. Latina je ovšem přijímána v různých oblastech odlišně a tamní jazyky se latinizují různými způsoby. Když se obsazená území Římem rozšíří za Alpy a za moře, od Španělska na západě do Dácie na východě, edikt Caracallův (212 po Kr.) udělí římské občanství obyvatelům celého impéria a latina se stává jazykem západního Středomoří, zatímco ve východním Středomoří dominuje řečtina. Romanizace se nedotýká germánských provincií, ani neobstojí v severní Africe. V tuto dobu se horoří latinsky ve dvou variantách: je to elegantní, literární, “pořečtělá” latina městské aristokracie (‘perpolitus, urbanus, togatus’) a neuhlazená latina, více rozmanitá, hovorová, používaná lidem (‘sermo rusticus, plebeius, cotidianus, vulgaris’ – tzv. “vulgární latina”) a vojáky (‘sermo militaris, castrensis’). Lidová latina je charakterizována nedokonalou výslovností, odchylkami ve větných a gramatických konstrukcích, fonetickými změnami, lexikálními inovacemi, výrazovými změnami a stylizacemi. Těmito změnami, zanesenými hovorovou latinou do klasické latiny, počínají jazykové diference. Latina končí svou úlohu jazykové jednoty a rodí se neolatinské nebo-li románské jazyky (italština, francouzština, španělština, portugálština, rétorománština, rumunština...).

Po pádu Západořímské říše se rozpadá latinská civilizace i její instituce a přežívá jazyk, který se adaptuje, jako každý živý organismus, změněným podmínkám. Neumírá, ale přetváří

¹ Cvrlikotem označuje tento jazyk: LANUZZA, Stefano. Storia della lingua italiana.

² Slovo ‘Latium’ pochází z ‘latus’, ve smyslu ‘rozsáhlý, široký, rovinatý’, což se vztahuje ke skutečnosti, že původní oblast Lazia se nachází v nížině jižně od Tibery.

³ Románský jazyk: jazyk pocházející z Říma; z výrazu ‘romanice loqui’ (mluvit latinsky)

se. Je nepřesné a zjednodušené říci, že italština pochází z latiny; spíše se rodí z lidové varianty latiny, která je od literární velmi odlišná. Kdo se postaral o zachování klasické latiny, i když se zlidovělou gramatikou a syntaxí, byla katolická církev, která ji, vedle řečtiny, používala k šíření křesťanství. Ve středověku existuje v Itálii bilingvismus, kdy je běžná komunikace ve vulgární latině, zatímco vzdělané vrstvy používají klasickou latinu podle vzoru antických spisovatelů jako byl Cicero, Caesar, Livius atd.

Dochovalo se málo fragmentů vulgární latiny nebo spíše “italštiny v plenkách”; lze o nich říci, že dokládají pomalé oddalování neolatiny od latiny. První doklady se našly ve Francii, v kánonu z koncilu v Tours z roku 813, který předepisuje kněžům, aby při kázání používali již nikoliv latinu, ale ‘rustica romana lingua’. Další pak ‘Serments de Strasbourg’ z roku 842, což je možná nejstarší písemný doklad francouzské literatury, kde se mísí francouzština, italština a latina. Posléze se dochovaly další dokumenty, dosvědčující existenci rané italštiny: ‘Carta Pisana’ (730), ‘Indovinello veronese’ (viz níže 3.1.1), ‘Carta capuana’ (960), ‘Placiti cassinesi’ (963) atd. Italština se pomyslně definitivně odloučila od latiny na přelomu 12. a 13. století, kdy se množí svědectví o novém jazyce (např. ‘Ventidue sermoni’, ‘Ritmo laurenziano’, ‘Ritmo cassinese’ a především ‘Cantico del Frate Sole’ od Františka z Assisi). Nutno podotknout, že italština měla např. oproti francouzštině dvě století zpoždění, a to pro svou národní roztržetnost a pro udržovanou literární tradici klasické latiny.

Cílem této práce je porovnat latinská a italská substantiva, co se jmenných kategorií týče. Nebudu zde tudíž sklouzávat do postupného vývoje italštiny století po století, ale zaměřím se na srovnání stavu v latině a v současné italštině a na vysvětlení kontinuit a diskontinuit.

Rozdíl mezi morfologií klasické latiny a současné italštiny je nápadný rozdíl typologický, právě zejména v oblasti jmen. Latina vyjadřovala větné vztahy substantiv, adjektiv a zájmen flexivně pádovými koncovkami, naproti tomu italština se chová jako jazyk s tendencí izolační: větné vztahy se vyjadřují základním tvarem slova ve spojení s předložkou, dále se vyvinul člen, který latina neznala. Flexivní kongruence substantiv a adjektiv se omezuje na rod a číslo, morfologická kategorie pádu, až na pozůstatky u osobních zájmen, zanikla. Podívejme se na tyto změny blíže.

Vývoj latinských deklinací v italské třídě

1.1. Latinská vs. italská substantiva

Substantiva se v italštině vyznačují morfologickými kategoriemi rodu a čísla, v klasické latině navíc obsahují morfologickou kategorii pádu. Kategorie pádu se ve vývoji do italštiny změnila: flexivní prostředky byly nahrazeny premorfologickými útvary, přičemž vznikaly analytické substantivní tvary, složené z předložek, členů a substantivních lexémů.

V následujících kapitolách budeme zkoumat vývoj morfologických tvarů substantiv z latiny do současné italštiny.

Klasická latina využívá pro vyjádření větných vztahů substantiv šest pádů, jakožto typů morfologických tvarů. Lze říci, že systém skloňování je v latině trochu 'neprůhledný': každý pád je vyjádřen velkým množstvím různých koncovek a většina těchto koncovek se 'synkreticky' využívá pro více než jeden pád.⁴ Určení rodu a čísla pomocí koncovek přetrvávalo, i když s velkými změnami, z latiny do italštiny. Třídy deklinací byly zredukovány z pěti na tři, morfologicky odlišené třídy rodů se snížily ze tří na dvě a 'neprůhledný' systém pádových koncovek zcela zmizel.

1.2. Latinské deklinace

Systém jmenné flexe v klasické latině zahrnuje rod, číslo a pád. Při skloňování latinských substantiv se rozlišují následující kategorie: genus: māsculīnum, fēminīnum, neutrum; numerus: singulāris, plūrālis; cāsus: nōminātīvus, genitīvus, datīvus, accūsātīvus, vocātīvus, ablātīvus. Téměř všechna latinská substantiva patří podle způsobu skloňování do jedné z 5 deklinací, přičemž každá je charakterizovaná v určité části paradigmatu přítomností bezvýznamové samohlásky. Podle prvních tří deklinací se skloňují jak substantiva, tak adjektiva, zbývající dvě deklinace jsou pouze pro substantiva. Pro úplnost a možnost srovnání zde následně uvedeme tabulky skloňování latinských deklinací. Vzory jednotlivých deklinačních tříd se liší dle autorů latinských gramatik.⁵

1. deklinace

Fēmina, - ae, f.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	fēmin – a	fēmin – ae
Genitīvus	fēmin – ae	fēmin – ārum

⁴ MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 97

⁵ čerpáno také z: KUŤÁKOVÁ, Eva; SLABOCHOVÁ, Dana. Gramatické a lexikální minimum k latině I.

Datīvus	fēmin – ae	fēmin – īs
Accūsātīvus	fēmin – am	fēmin – ās
Vocātīvus	fēmin – a!	fēmin – ae!
Ablātīvus	fēmin – ā	fēmin – īs

Podle vzoru ‘femina’ se v latině skloňují všechna substantiva, která mají v nominativu singuláru koncovku *-a*, v genitivu singuláru koncovku *-ae*. Tato substantiva jsou převážně feminina. Maskulina jsou pak jména mužských bytostí jako např. ‘agricola, -ae, m. (rolník), incola, -ae, m. (obyvatel), poeta, -ae, m. (básník)’. Některá substantiva této deklinace se vyskytují pouze v singuláru, např. ‘sapientia, -ae, f. (moudrost), iustitia, -ae, f. (spravedlnost)’, jedná se především o abstraktní pojmy. Jiná substantiva mají v singuláru jiný význam než v plurálu, např. ‘littera, -ae, f. (písmeno v sg., dopis, věda v pl.)’.

2. deklinace

Servus, - ī, m.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	serv – us	serv – ī
Genītīvus	serv – ī	serv – ōrum
Datīvus	serv – ō	serv – īs
Accūsātīvus	serv – um	serv – ōs
Vocātīvus	serv – e!	serv – ī
Ablātīvus	serv – ō	serv – īs

Puer, - ī, m.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	puer	puer – ī
Genītīvus	puer – ī	puer – ōrum
Datīvus	puer – ō	puer – īs
Accūsātīvus	puer – um	puer – ōs
Vocātīvus	puer!	puer – ī!
Ablātīvus	puer – ō	puer – īs

Verbum, - ī, n.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	verb – um	verb – a
Genītīvus	verb – ī	verb – ōrum

Datīvus	verb – ō	verb – īs
Accūsātīvus	verb – um	verb – a
Vocātīvus	verb – um!	verb – a!
Ablātīvus	verb – ō	verb – īs

Ve 2. deklinaci se podle vzoru ‘servus’ skloňují všechna latinská substantiva, která jsou zakončena v nominativu sg. na *-us* a v genitivu sg. na *-ī*. U vzoru ‘servus’ je vokativ sg. zakončen na *-e* (serve!). Je to jediný vzor v latině, u něhož je vokativ sg. odlišný od nominativu sg.. Většina substantiv spadajících do 2. deklinace jsou maskulina, ale jména ženských bytostí, stromů, zemí, ostrovů a měst bývají feminina, např. ‘laurus, -ī, f. (vavřín), Aegyptus, -ī, f. (Egypt)’. Vzorek ‘puer’ se používá pro substantiva, která v latině končí v nominativu sg. na *-er*, v genitivu sg. na *-erī* nebo *-rī*. Kde se vypouští hláska *-e-*, užívá se vzorek ‘ager, agrī, m. (pole)’. Podle vzoru ‘verbum’ se skloňují substantiva, která mají v nominativu sg. *-um*, v genitivu sg. *-ī* a tato substantiva jsou vždy neutra.

3.deklinace - imparisyllaba

Victor, victōris, m.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	victor	victōr – ēs
Genītīvus	victōr – is	victōr – um
Datīvus	victōr – ī	victōr – ibus
Accūsātīvus	victōr - em	victōr – ēs
Vocātīvus	victor!	victōr – ēs!
Ablātīvus	victōr - e	victōr – ibus

Nōmen, nōminis, n.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	nōmen	nōmin – a
Genītīvus	nōmin – is	nōmin – um
Datīvus	nōmin – ī	nōmin – ibus
Accūsātīvus	nōmen	nōmin – a
Vocātīvus	nōmen!	nōmin – a!
Ablātīvus	nōmin - e	nōmin – ibus

3. deklinace - parisyllaba

Cīvis, cīvis, m.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	cīv – is	cīv – ēs
Genītīvus	cīv – is	cīv – ium
Datīvus	cīv – ī	cīv – ībus
Accūsātīvus	cīv – em	cīv – ēs
Vocātīvus	cīv – is!	cīv – ēs!
Ablātīvus	cīv – e	cīv – ībus

Mare, maris, n.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	mar – e	mar – ia
Genītīvus	mar – is	mar – ium
Datīvus	mar – ī	mar – ībus
Accūsātīvus	mar – e	mar – ia
Vocātīvus	mar – e!	mar – ia!
Ablātīvus	mar – ī	mar – ībus

Ve 3. deklinaci mají substantiva různá zakončení nominativu sg. jako např. *-or, -is, -ō, -es, -er, -men, -us* aj., společným znakem je však zakončení genitivu sg. na *-is*. Kořeny substantiv ostatních deklinací jsou většinou fonologicky neměnné. Výjimkou jsou tzv. ‘imparisyllaba’ 3. deklinace (vzory ‘victor, nomen’), u kterých kořen nominativu a vokativu sg. (a u neuter kořen akuzativu sg.) je odlišný od ostatních pádových forem. Nominativ (vokativ a u neuter akuzativ) sg. imparisyllab je o jednu slabiku kratší než ostatní členy paradigmatu. Podle vzoru ‘cīvis’ se skloňují parisyllaba, která jsou obecně řečeno v nominativu sg. zakončena na *-is, -es*, v genitivu sg. na *-s, -x* a jsou stejnoslabičná nebo mají v nominativu sg. zakončení *-s, -x* a v genitivu sg. mají před koncovkou *-is* dvě souhlásky, např. ‘urbs, urbis (město)’. Jediný rozdíl mezi vzory ‘victor a cīvis’ je v genitivu pl. ‘victōrum x cīvium’. Podle vzoru ‘mare’ se skloňují neutra, která mají zakončení v nominativu sg. na *-e, -al, -ar* a v genitivu sg. na *-is, -ālis, -āris*. Ostatní neutra se skloňují podle vzoru ‘nōmen’.

4. deklinace

Exercitus, - ūs, m.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	exercit – us	exercit – ūs
Genītīvus	exercit – ūs	exercit – uum
Datīvus	exercit – uī	exercit – ībus

Accūsātīvus	exercit – um	exercit – ūs
Vocātīvus	exercit – us!	exercit – ūs!
Ablātīvus	exercit – ū	exercit – ibus

Cornū, - ūs, n.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	corn – ū	corn – ua
Genītīvus	corn – ūs	corn – uum
Datīvus	corn – ū	corn – ibus
Accūsātīvus	corn – ū	corn – ua
Vocātīvus	corn – ū!	corn – ua!
Ablātīvus	corn – ū	corn – ibus

Ve 4. deklinaci se podle vzoru ‘exercitus’ skloňují substantiva, která jsou v nominativu sg. zakončena na *-us* a v genitivu sg. na *-ūs*. Většina substantiv 4. deklinace jsou maskulina, existuje jen pár feminin, jako např. ‘manus, -ūs, f. (ruka), domus, -ūs, f. (dům)’. Podle vzoru ‘cornū’ se skloňují neutra, která jsou v nominativu sg. zakončena na *-ū* a v genitivu sg. na *-us*, je to např. ‘genū, -ūs, n. (koleno)’.

5. deklinace

Diēs, diēī, m.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	di – ēs	di – ēs
Genītīvus	di – ēī	di – ērum
Datīvus	di – ēī	di – ēbus
Accūsātīvus	di – em	di – ēs
Vocātīvus	di – ēs!	di – ēs!
Ablātīvus	di – ē	di – ēbus

Rēs, reī, f.	Singulāris	Plūrālis
Nōminātīvus	rēs	rēs
Genītīvus	reī	rērum
Datīvus	reī	rēbus
Accūsātīvus	rem	rēs
Vocātīvus	rēs!	rēs!

Ablātīvus	rē	rēbus
-----------	----	-------

Substantiva zakončená v nominativu sg. na *-ēs* se skloňují podle vzorů ‘rēs’ a ‘diēs’. Jestliže předchází *-ēs* souhláska, pak mají v genitivu sg. *-eī* a užívá se vzor ‘rēs’, jestliže předchází *-ēs* samohláska, pak mají v genitivu sg. *-ēī* a užívá se vzor ‘diēs’. Substantiva 5. deklinace jsou kromě výjimek feminina (pouze ‘diēs’ a ‘merīdiēs’ jsou maskulina).⁶

1.3. Redukce latinských deklinací v italské třídě

Při přechodu z latiny do italštiny se odehrály značné změny ve struktuře latinských pěti deklinací. Nejlépe se dochovaly první dvě (‘femina, servus’). Třetí byla méně stabilní (‘victor’), ze čtvrté (‘exercitus’) se dochovaly jen zbytky a pátá (‘diēs’) úplně zmizela.⁷

Velice zjednodušeně řečeno: redukcí latinských deklinací vznikly tři třídy italských substantiv, a to přesunem substantiv ze čtvrté a páté deklinace na základě analogie do jedné z prvních tří.

Již v italském “Duecentu“ převládají u substantiv první tři třídy, které odpovídají prvním třem latinským deklinacím. Existují ale ještě silné pozůstatky páté deklinace v Toskánsku (např. ‘merigge’ (lat. ‘meridies’, it. ‘l’ora del mezzogiorno’), ‘adornetze’, ‘bellezze’, ‘altezze’, ‘face’ v poeziích Guittona d’Arezzo) a také v severních a jižních dialektech.⁸

1.3.1. I. latinská deklinace vs. první italská třída

Substantiva latinské první deklinace (původně převážně ženské, podle vzoru ‘femina’) obyčejně pokračovala do první italské třídy feminin (zakončené na *-a*), typu ‘sg. porta, pl. porte’.

Vůči latině byla tato třída posílena (především v dialektech) o substantiva, která sem přešla z III. latinské deklinace z důvodu jasnějšího vymezení rodu.⁹ Do první třídy tudíž patří některá substantiva z III. latinské deklinace (např. ‘puppis, puppis > poppa’, ‘glans, glandis > ghianda’, ‘tempestat, -atis > tempesta’, ‘frons, frontis > fronda’). Na druhou stranu několik slov následovalo opačnou cestu a přešla z první deklinace do třetí. Ve starém literárním jazyce najdeme ‘ale (ala; např. Dante), arme (arma), persone (persona)’ a také v současnosti např. v toskánském dialektu ‘la porte (porta), la vespe (vespa), la querce (quercia)’ atd.¹⁰

⁶ MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 95-97

⁷ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 12

⁸ MIGLIORINI, Bruno. Storia della lingua italiana, volume I. Str. 148

⁹ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 12

¹⁰ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 13

Do první italské třídy rovněž přešla feminina latinské IV. deklinace, která označovala lidské bytosti, např. ‘socru(m) > *so:kra > suocera’, ‘nurus, nurūs > nuora’.

Z V. latinské deklinace sem přešla téměř všechna substantiva (např. ‘rabbia < rabbiēs, -ē’, ‘faccia < faciēs, -ēī’, ‘scabbia < scabiēs, -ēī’).

Dále se do první italské třídy řadí substantiva, která byla v latině neutra plurálu a v italštině získala význam singuláru nebo kolektiva (např. ‘pecora < pecus, pl. pecora’, ‘legna < lignum, pl. ligna’, ‘pera < pirum, pl. pira’, ‘foglia < folium, pl. folia’).

Některá substantiva cizojazyčná mužského rodu zakončená na *-a* se zařadila do této třídy (nebo mohou představovat třídu samu o sobě, viz 2.3.6 bod 4 ↓).

1.3.2. II. latinská deklinace vs. druhá italská třída

Druhá latinská deklinace přešla do druhé italské třídy (zakončené na *-o*, typu ‘sg. gallo, m., pl. galli’), která je tvořena maskuliny a většinou latinských neuter druhé deklinace (např. ‘gallo < gallus, ī mask.’, ‘pericolo < perīculum, ī neutrum’).

Do druhé třídy přešla i většina neuter třetí latinské deklinace (např. neutra ‘capo < caput, itis’, ‘marmo < marmor, is’, ‘corpo < corpus, oris’, ‘tempo < tempus, oris’). Ještě ze III. latinské deklinace sem přešla substantiva (např. ‘farro < *farrum < far, farris n.’, ‘fascio < *fascium < fascis, fascis m.’, ‘salcio < salix, icis f.’, ‘sorcio < sorex, soricis m.’, ‘ghiro < *glirum < glis, gliris m.’, ‘fusto < fustis, fustis m.’, ‘passero < passer, eris m.’). Nechybí ani případy opačného přechodu, z druhé do třetí deklinace: ve starém jazyce např. ‘pome (pomo; např. Dante, Pulci), ame (amo), carpine (carpino), fume (fumo)’, která přežívají dodnes v některých dialektech ‘fume (Umbria, Lazio, Lucca, Arezzo), ame (Lazio), ome (Lazio, Umbria)’ a dále v Laziu např. ‘lope (lupo), tore (toro)’.¹¹

Do druhé italské třídy přešla většina slov ze čtvrté latinské deklinace, a to díky formální podobnosti, která se vyskytuje v nominativu a akuzativu sg., kde jsou obě deklinace zakončené na *-us* a *-um* (‘exercitus ≈ servus’, ‘exercitum ≈ servum’). Jelikož většina substantiv druhé latinské deklinace byla převážně maskulina a neutra, původním femininům čtvrté latinské deklinace, která přešla do druhé italské deklinace, byl také přiřazen mužský rod (např. akuzativ feminina ‘acus fem., acu(m) > maskulinum *ako > ago’ (jehla), ‘frūctus, ūs, mask. (výnos, užitek) > frutto’, ‘cornū, ūs neutrum (roh, paroh) > corno’, ‘domus, ūs fem. (dům, domov) > duomo’, ‘arcus, ūs mask. (luk, oblouk) > arco’, ‘versus, ūs mask. (verš, brázda) > verso’; výjimkou je femininum ‘manus, ūs, fem. > mano fem.’).¹²

¹¹ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 13

¹² MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 98

Ze staré francouzštiny přešla do druhé italské třídy substantiva ‘romanz > romanzo’, ‘penser > pensiero’.

1.3.3. III. latinská deklinace vs. třetí italská třída

Třetí latinská deklinace přežívá ve třetí italské třídě (zakončené na *-e*), tvořené femininy i maskuliny, např. ‘sg. cane, m., pl. cani’ a ‘sg. parte, f., pl. parti’. Ačkoli v nominativu jsou latinská substantiva zakončena různými koncovkami, v akuzativu singuláru se objevuje ‘*e*’ (např. ‘nom. victor, ak. victōrem’, ‘nom. nōmen, ak. nōmen’, ‘nom. cīves, ak. cīvem’, ‘nom. mare, ak. mare’).

Ve třetí třídě koncové *-e* nerozlišuje rod, proto je zde patrná tendence nahrazovat koncové *-e* rodově rozlišenými koncovkami *-o* a *-a*, tudíž mnoho substantiv přešlo ze třetí latinské deklinace do první a druhé italské třídy (tzv. metaplazmy (slova, která přešla z jedné morfologické kategorie do jiné)). Starý jazyk znal např. maskulina ‘nomo (nome), vermo (verme), collo (colle), stilo (stile)’ atd. Analogicky byla feminina třetí deklinace často převedena do první třídy, v moderním jazyce (viz výše; ‘ghianda, pancia, fronda, sedia, poppa’), ve starém jazyce se objevuje např. ‘apa, febbra, froda, siepa, vesta, tossa, mogliera, loda, sementa’ atd. Tento fenomén je rozšířen i v řadě současných italských dialektů.¹³

Z páté deklinace patří do třetí italské třídy substantiva ‘fidēs, -ēī fem. > fede’ a ‘plēbēs, - ēī fem. (= plebs, bis fem.) > plebe’.

1.3.4. IV. latinská deklinace

Čtvrtá a pátá latinská deklinace nepokračovaly přímo do moderní italštiny.

Existují dvě charakteristiky, podle kterých lze rozeznat substantiva, která v latině patřila do čtvrté deklinace: především ženský rod (i přes “mužskou” koncovku *-o*) a za druhé totožnost mezi koncovkou singuláru a plurálu (*-o*, na jihu Itálie *-u*).

Substantiva čtvrté deklinace byla ovšem z velké míry vstřebána ostatními deklinacemi: částečně první (‘nuora – nuore, soucera – suocere’) a částečně druhou (např. ‘frutto – frutti, arco – archi, verso – versi’). Změna deklinace byla způsobena někdy ženským rodem, někdy “mužským” zakončením na *-us*. První příklady přechodu z jedné do druhé deklinace jsou vsutku staré. Např. Varrone (116 – 27 př.n.l.) – plurál ‘arci’ místo ‘arcus’, plurál ‘fructos’ místo ‘fructus’, Levio (1. stol. př.n.l.) – plurál ‘versi’ místo ‘versus’. Později “Appendix Probi” (700 našeho letopočtu) odsuzuje ‘nura’ místo ‘nurus’ a ‘socra’ místo ‘socrus’.

¹³ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 15

Nicméně zmizení čtvrté deklinace není tak úplné, jak se předpokládalo. V italštině, jako v jednom z mála románských jazyků, se dochovaly pozůstatky po tomto flexivním typu. Některá feminina čtvrté latinské deklinace nebyla zpočátku přijata do druhé, obvykle ‘mužské’ deklinace. Akuzativa sg. feminin ‘manu(m), ficu(m)’, pl. ‘manus, ficus’ se objevují ve středověké italštině a v některých současných dialektech střední Itálie jako neměnná: ‘mano – mano, fico – fico’ (‘le mano’ - Lucca, Pisa, Elba, Umbria, Marche, Lazio, v Neapoli ‘le mmano’, v jižní Kampánii ‘li mmano’, v Kalábrii ‘i manu’, na Sicílii ‘li manu’ atd.; ‘la fico’ – Iacopone (1236 – 1306), ‘la figo – le figo’ – jižní Umbrie, ‘la fico – le fico’ – Lazio, ‘la ficu – le ficu’ – Sicílie atd.). Plurál se totiž nejspíše vyvinul následovně: ‘manus > *manui > *manu > *mano’. V některých dialektech je možné najít ještě femininum ‘l’aco’ nebo femininum ‘domu’.¹⁴

Zajímavý je rovněž fakt, že se k tomuto flexivnímu typu připojila některá slova, která k němu původně nepatřila. Vedle neutra ‘pecus, pecoris’ a feminina ‘pecus, pecudis’ existovalo v latině i neutrum ‘pecu, dativ pecui’, které přispělo k přechodu substantiva k flexivnímu typu ‘manus – manūs’. Dávná existence typu ‘*pecus – pl. *pecūs’ je jasně doložena ve staré umbrijštině ‘la pieco’ (Jacopone), dále např. ‘la pècu – le pècu’ (Amandola, San Ginesio) atd. Pomocí analogie podle ‘nurus > *norus’ přešlo také ‘soror > sorus (pl. sorūs)’; např. ve staré toskánštině ‘la suoro – le suoro’, v jihoitalských dialektech ‘sòru – pl. sòru’. Podobně jako ‘pecu’, také ‘caput’ se přičlenilo ke čtvrté deklinaci. Pravděpodobně se tak stalo prostřednictvím neutra ‘*capu’, jehož dativ ‘*capui’ mohl vést k femininu ‘*capus - *capūs’. Tento flexivní latinský typ se dochoval v některých jihoitalských regionech. Na severu, v centru a v některých jižních regionech Itálie byla citovaná slova znovu přivedena k femininu na –a (např. ‘la mana, la mi sòra, la capa’).¹⁵

1.3.5. V. latinská deklinace

V důsledku vymizení jednotlivých pádů ztratila tato deklinace své charakteristické prvky. Většina substantiv páté latinské deklinace, která byla převážně ženského rodu, přešla do první deklinace na –a; máme tedy jak v toskánštině, tak v literárním jazyce ‘faccia, rabbia, scabbia’ (vývoj byl zřejmě: ‘rabie(m) > *rabja > rabbia’, ‘facie(m) > *fakja > faccia’). Zvláště jednoduchý byl přechod pro substantiva s koncovkou –ities, které již v klasické latině měly vedle sebe nezřídka tvar na –itia (‘tristities: tristitia, luxuries: luxuria’).

¹⁴ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 17, 18

¹⁵ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 18

Některá slova páté deklinace si ale zachovala charakteristickou koncovou samohlásku a tudíž přešla do třetí deklinace (např. ‘fides,-ei fem. > fede’, ‘plebes,-ei fem. > plebe’ nebo ve staré italštině ‘madiere, merigge’). Více slov se dochovalo v dialekttech (např. v různých starých dialekttech ‘forteze, belleze, richeze, chiareze, alegrece, gravece, gentileze, infanteze, certeze, vecchieze’ atd.).¹⁶

1.3.6. Jmenné třídy moderní italštiny

V dnešní moderní italštině existují tudíž tři hlavní třídy:

1. Substantiva feminina v sg. zakončená na *-a* a v pl. na *-e* (např. ‘maestra – maestre, sedia – sedie, finestra – finestre’). *Ve staré italštině sem patřila také podstatná jména (např. ‘febbra < febris’, ‘apa < apis’, ‘vesta < vestis’, ‘scura < securis’, ‘tossa < tussis’, ‘sementa < sementis’, ‘mogliera < mulier’, ‘loda < laus, laudis’).*
2. Substantiva maskulina v sg. zakončená na *-o* a v pl. na *-i* (např. ‘bambino – bambini, impiegato – impiegati, lupo – lupi, treno – treni’), (výjimkou je femininum ‘mano – mani’; ‘eco’ je v sg. femininum, v pl. maskulinum ‘gli echì’).
3. Substantiva v sg. zakončená na *-e* a v pl. na *-i*; jsou zde maskulina (např. ‘fiore – fiori, amore – amori’) a feminina (např. ‘lepre – lepri, cenere – ceneri’). *V Duecentu byla některá feminina zakončená v sg. i v pl. na -e (např. ‘bontade – bontade, arte – arte, cittade – cittade’).*

Existují další skupiny substantiv, které se již jako třídy neoznačují.

4. Substantiva maskulina v sg. zakončená na *-a* a v pl. na *-i* (někdy se řadí do první třídy), jedná se o typ ‘poeta’. Slova této skupiny, která částečně pocházejí z řečtiny, nejsou lidové tradice. Patří sem například ‘poeta < poeta’, ‘pirata < pirata’, ‘profeta < propheta’, ‘papa < papa’, ‘omicida < homicida’, ‘collega < collega’, dále také ‘patriarca, sofista, denstista, artista, turista, autista, duca, scriba, pilota, belga, monarca, geometra’. K těmto se připojují původně neutra ‘tema < thema’, ‘dramma < drama’, ‘epigramma < epigramma’. Jmenujme ještě ‘boia < prov. boia < lat. pl. boiae, -arum’, ‘boa < lat. bo/v/a’, ‘gorilla < franc. gorille’, ‘paria < angl. pariah’, ‘solia < lat. solia’). Některá byla původem feminina: ‘procaccia, camerata, capoccia, guardia, boia, trombetta, cornetta’. V lidovém jazyce, ve kterém se ženská

¹⁶ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 19

koncovka u substantiv označující muže jeví poněkud jako nesmyslná, jsou tato slova přetvářena na slova, zakončená na *-o*: ‘pirato, piloto, sofisto, procaccio, idioto, fascisto’.¹⁷ O výjimky jde u feminin (‘arma – armi, ala – ali’). V *Duecentu sem patřily výjimky fem. ‘loda – lodi’, fem. ‘porta – porti’, fem. ‘costuma’ – mask. ‘costumi’*.¹⁸

5. Substantiva v sg. maskulina, zakončená na *-o*, v pl. feminina, zakončená na *-a* (např. ‘osso – ossa, paio – paia, uovo – uova, centinaio – centinaia, migliaio – migliaia, miglio – miglia, riso (il ridere) - risa ’) (viz podrobně 4.2↓). V *Duecentu byla tato substantiva v pl. zakončena taktéž na -ora* (např. ‘prato – pratora, luogo – luogora’).
6. Zbýlá skupina zahrnuje substantiva, maskulina i feminina, která jsou neměnná. Jedná se o velice heterogenní skupinu, do které spadají abstraktní substantiva zakončená na *-tà* (např. ‘novità, entità, possibilità, verità, autorità, viltà’ atd.); ostatní substantiva zakončená na přízvučnou samohlásku (např. ‘virtù, caffè, città’); některá ženská substantiva zakončená na *-o* (např. ‘radio, moto, auto, foto, biro, dinamo’ (často se jedná o zkrácené výrazy)); substantiva feminina zakončená na *-ie* (např. ‘barbarie, bracie, serie, specie, congerie, progenie’); substantiva zakončená na *-i* (např. ‘brindisi, crisi, diocesi, ipotesi, oasi, diagnosi, bisturi, analisi’); jednoslabičná substantiva (‘re, gru’); substantiva zakončená souhláskou, která jsou zejména cizího původu (např. ‘sport, bar, film, tram, gas’). (viz také 3.2↓)

Je nasnadě, že se celý systém postupem času stále zjednodušoval. Některé typy skupin substantiv (např. ‘poeta – poete, profeta – profete, patriarca – patriarche’) zcela vymizely. Pátá skupina, která obsahovala větší množství substantiv, představující zbytek latinského neutra, zahrnuje v moderní italštině omezený počet slov.¹⁹

¹⁷ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 20

¹⁸ První tři třídy zahrnují i substantiva feminina v sg. ‘porta, costuma, loda’, která v italštině Duecenta spadala do čtvrté třídy. ‘Costuma’, francouzského původu, ve významu ‘costume, abitudine, modo di vita’, které koexistovalo s paralelním tvarem maskulina v sg. ‘costume’, mělo pouze plurál maskulina ‘costumi’. V moderní italštině spadá do třetí třídy jako maskulinum ‘costume – costumi’. Femininum ‘loda’ se v Duecentu používalo souběžně s femininem ‘lode’ (oba tvary měly plurál ‘lode’), zatímco plurál moderní italštiny ‘lodi’ vznikl až později. Konečně femininum sg. ‘porta’ mělo ve staré italštině Duecenta dvě formy plurálu, obě feminina ‘porti’ a ‘porte’. V moderní italštině se ‘costume’ a ‘lode’ zařadily stabilně do třetí třídy, ‘porta’ do třídy první.

¹⁹ <http://geocities.com/gpsalvi/konyv/>

2. Ztráta latinského pádového systému

2.1. Cāsus rēctus & cāsus oblīquus

K zániku latinského pádového systému přispěla tendence nahrazování prostředků syntetických prostředky analytickými, která se již projevovala v lidové latině, dále pak změny ve fonetice, které vedly ke stírání rozdílů mezi pády a v některých případech také určitá nadbytečnost pádové formy. Latinský systém pádů se do italštiny nedochoval, v tomto ohledu jsou v současné italštině substantiva a adjektiva morfologicky neměnná, pouze zbytky latinského pádového systému přežívají u zájmen.

Ve vulgární latině docházelo postupem času ke stírání rozdílů mezi jednotlivými pádovými koncovkami. V římském období se pádové tvary zredukovaly na nominativ, cāsus rēctus, čili pád přímý, a na cāsus oblīquus, čili pád nepřímý. Pád nepřímý vycházel z tvarů akuzativu a používal se po předložkách a ve funkci předmětové. Pád přímý měl funkci podmětu a pád nepřímý sloužil pro všechny ostatní větné členy. Např. ‘népos (pád přímý)-nepóte (pád nepřímý), múlier-muliére, ínfans-ínfánte, sóror-soróre, cívitas-civítáte, murus-muru, clavis-clave’. U mnoha substantiv se ale začal ztrácet i rozdíl mezi nominativem a akuzativem (v singuláru), a to díky odpadávání koncového *-m* (např. ‘capra, poeta’ mohly být jak nominativy, tak akuzativy). Poté co začalo odpadat i koncové *-s*, počet substantiv o jednom tvaru se nadále zvětšoval (např. stejný tvar pro nominativ i akuzativ ‘oculu, fide, manu’). Jelikož jeden pád nepůsobil žádné problémy v dorozumívání, začaly pozbývat smysl dva pády i u dalších substantiv (např. ‘virtus-virtute, pons-ponte’). Aby nedocházelo k nedorozumění, začalo se pro vyjádření syntaktických tvarů používat předložek (a slovosledu podmět - předmět), které nakonec pádové tvary zcela nahradily.²⁰

A jelikož v neosobních a neživých konceptech se akuzativ používal častěji než nominativ, pád přímý se začal čím dál tím více oslabovat. Obecně lze říci, že se u substantiv zachoval tvar akuzativu (např. ‘nipote, imperatore, città(te), monte, dente, fiore, traditore’).²¹

Vlivná část lingvistů se shoduje na tvrzení, že tvar italských substantiv a adjektiv pochází z latinského akuzativu. Musíme ovšem podotknout, že se na vzniku prarománského substantivního tvaru podílely všechny nepřímé pády (v Itálii tedy především akuzativ, dále genitiv, dativ a ablativ) a ve Východní Románii i pád přímý, nominativ. Všechny tyto pády měly vliv na složitý fonetický vývoj substantiv.

²⁰ MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 98

²¹ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 5

2.1.1. Akuzativ

Proč se ale domníváme, že italská substantiva vznikla právě z latinského akuzativu? Co tuto domněnku podporuje? Napovídá nám to fonetický vývoj latiny, a to především latinských koncovek *-t*, *-m* a *-s*, které měly v klasické latině morfologický význam při jmenné (i slovesné) flexi. Koncové souhlásky již odpadaly v lidové latině.

Koncové *-m* již bylo velice slabé v klasickém období (např. ‘patrem > patre’), začalo odpadávat jako jedna z prvních koncových souhlásek a nikde se nedochovalo, ani v Itálii, vyjma několika stop v monosylabech: ‘sum > son > sono’, ‘cum > con’, zřejmě také ‘spem (ak. od spēs) > spene > speme’. Uvedme si několik příkladů substantiv, kde se koncové *-m* ztratilo: ‘diurnum > giorno’, ‘hibernum > inverno’, ‘basium > bacio’, ‘portam > porta’, ‘vitem > vite’, ‘mūrum > muro’, ‘vulpem > volpe’, ‘bovem > bove’, ‘regnum > regno’, ‘capillum > capello’, ‘cibum > cibo’.

Slabost koncového *-t* je zřejmá již v 1. století po Kristu z nápisu z Pompejí: ‘Quisquis ama, vaglia; peria qui nosci ama(re); bis (t)anti peria, quisquis amare vota.’ Jediná stopa po *-t* v italštině je v zesílení po monosylabech ‘e’ (< ‘et’) a ‘o’ (< ‘aut’). Další příklad odpadávaní koncového ‘-t’: ‘caput > capo’.

V období latinské republiky mělo koncové *-s* různé osudy; střídaly se fáze oslabování a obnovování. V severní Itálii se dochovalo velice dlouho, v Toskánsku zanechalo stopy v monosylabech (přešlo do *-i* v ‘noi < nōs’, ‘voi < vōs’, ‘poi < pos(t)’, ‘crai < crās’, ‘dai < dās’, atd.; v zesílení ‘più (< plus) fforte, tre (< trēs) llibri’, není ale proto nutné se domnívat, že by se tvary se *-s* dochovaly až do středověku.²² Koncové *-s* se ale dochovalo v západorománských jazycích, zatímco ve východorománských došlo k téměř úplnému vymizení: např. ‘actus > atto’, ‘manus > mano’, ‘tempus > tempo’, ‘vallus > vaglio’, ‘somnus > sonno’, ‘portus > porto’, ‘Māius > maggio’.²³

Ve středověku se z vulgární latiny stala “latina středověká“, znalost psaného jazyka se obrovským způsobem zredukovala, a tak je velice obtížné rekonstruovat mluvený jazyk. Je velice pravděpodobné, že se už v mluvené latině téměř vůbec nepoužívaly koncové souhlásky ‘s, m, t’.

V liturgické knize z Toleda, pocházející z 8. století, byla vepsána na počátku 9. století pisatelem z Verony hádanka (pro vyzkoušení pera), tzv. ‘Indovinello veronese’ (‘Boves se

²² MIGLIORINI, Bruno. Storia della lingua italiana, volume I. Str. 24, 25

²³ LANUZZA, Stefano. Storia della lingua italiana. Str. 17

pareba, alba pratalia araba et albo versorio teneba et negro semen seminaba.').²⁴ Jedná se o dosud nejstarší známý starý italský text, který se nachází ve sborníku kapitulní knihovny ve Veroně. Hádanka, živá i dnes, přirovnává činnost psaní k rolníkovi, který brázdí bílé pole a zanechává za sebou černé semeno. Tato interpretace ale nebyla všemi přijata. Nicméně pro naši morfologickou potřebu zde můžeme zaznamenat, co se vývoje morfologie jmen týče, změnu koncovky *-um* (odpadnutí koncového *-m* a *u > o*) na koncovou samohlásku *-o* ve slovech 'albo, versorio, negro', zůstává ale koncové *-s* v 'boves'. Podle některých se zde ale spíše než o počáteční italštinu jedná o "špatnou" latinu.²⁵

Odpadávání koncového *-m*, *-s*, *-t* spolu se splynutím dlouhého a krátkého *-a*, otevření koncového *-u* v *-o* (např. 'manus > mano', 'cornū > corno'), a v nepřízvučných slabikách otevření koncového *-i* v otevřené *i* zavřené *-e* mělo za následek smývání rozdílů mezi jednotlivými pády. Když se otevřelo koncové *-u* v *-o*, ztratil se rozdíl mezi nominativem a akuzativem singuláru a akuzativem plurálu. Dále ztráta rozdílů mezi latinskými dlouhými a krátkými samohláskami způsobila zánik rozlišujícího znaku v ablativu. Tato distinkce se ztratila mezi nominativem, akuzativem a ablativem sg. v první deklinaci, např. 'nom. nātūra, ak. nātūram, abl. nātūrā > natura' a akuzativem pl. např. 'nātūrās > natura'. Splynul rozdíl mezi nominativem, dativem, akuzativem a ablativem sg. a také akuzativem pl. ve druhé deklinaci, např. 'nom. amicus, ak. amicum, abl. amīcō, ak. pl. amicos > amico', v neutru např. 'rēgnum, rēgnō > regno'. Otevření koncového *-i* v *-e* vedlo dále ke ztrátě rozdílů mezi akuzativem a ablativem sg. (a nominativem neuter jako je 'mare') ve třetí deklinaci, např. 'pānis, pānem > pane'.

Fakt, že akuzativ stojí za mnohými formami substantiv současné italštiny, je možný vydedukovat vyřazovací metodou. Podle M. Maidena je jasným důkazem, že italská substantiva nemohou pocházet z genitivu, dativu nebo ablativu latinských substantiv, forma plurálu. Např. italský plurál 'porte' nebo 'pani' nemůže být pokračováním latinských 'portārum, portīs' nebo 'panium, panibus'. Důkazem je také třetí deklinace imparisylab neuter sg. (vzor 'nomen'), kde italská substantiva jako 'tempo' (lat. 'tempus, -oris, n.') a 'capo' (lat. 'caput, capitis, n.') mohou být pokračováním nominativu nebo akuzativu 'tempus' a 'caput', ale nikoliv pokračováním genitivu 'temporis' a 'capitis', dativu 'temporī' a 'capitī' nebo ablativu 'tempore' a 'capite'. Tato úvaha nechává stále ve hře nominativ a akuzativ jako možné zdroje italských substantiv. Při výběru mezi nominativem a akuzativem nám může pomoci třetí latinská deklinace imparisylab, ve které nominativ sg. obsahuje o jednu slabiku

²⁴ PETRONIO, Giuseppe. La letteratura degli italiani. Storia e antologia, volume I. Str. 165

²⁵ MIGLIORINI, Bruno. Storia della lingua italiana, volume I

méně než ostatní pádové formy a dále je tato deklinace odlišena rozdílným přízvukem substantiv v jednotlivých pádech a také určitým typem souhláskové alterace. Např. latinská akuzativa ‘parte(m)’, ‘nocte(m)’, ‘monte(m)’ a ‘pede(m)’, spíše než příslušná nominativa ‘pars’, ‘nox’, ‘mons’ a ‘pes’, dala vzniknout italským substantivům ‘parte’, ‘notte’, ‘monte’ a ‘piede’.²⁶

Oproti substantivům ‘uomo, moglie, suora, sarto’, která pokračovala do italštiny z nominativu (viz ↓ 3.1.2.), také latinské akuzativy ‘homine, muliere, sorore, sartore’ měly částečné pokračování. Akuzativ ‘homine’ pokračuje v dialektech, např. do sardského ‘ómine’, kalabrijského ‘óminu’ atd. Italští středověcí spisovatelé (Latini, Pulci, Boccaccio, Sacchetti) používali ‘mogliere’ nebo ‘mogliera’. Tento tvar přežívá ještě dnes v dialektech, např. v celé jižní Itálii ‘mugliere, muggiere’, v Emílii ‘mujéra’, v Lombardii ‘muér’ atd. Akuzativ ‘sorore’ najdeme ve staré benátštině ‘soror, serore’, staré milánštině ‘serore’, dnes existují pouze izolované příklady v dialektech. Akuzativ ‘sartore’ přežívá v Piemontu ‘sartú’, v Lombardii ‘sartúr’ atd. Samozřejmě tyto tvary akuzativů nejsou používány pouze ve funkci akuzativu, ale představují jeden dochovaný pád. Pouze v jednom starém benátském textu (“Libro d’esempi”) najdeme vedle nominativu ‘sore’ zachován také akuzativ ‘sorore’; je to příklad původní flexe o dvou pádech.²⁷

2.1.2. Nominativ

Na druhou stranu některá substantiva (také imparisylaba) zřetelně nepochází z latinského akuzativu. Např. nominativa ‘homo’, ‘sartor’, ‘*aurifus’, ‘latro’, ‘*sorus’, ‘mulier’, ‘rēx’ a ‘presbyter’ stojí za zrodem italských substantiv ‘uomo’, ‘sarto’, ‘orafo’, ‘ladro’, ‘suora’, ‘moglie’, ‘re’ a ‘prete’ spíše než latinská akuzativa ‘hominem’, ‘sartorem’, ‘latronem’, ‘mulierem’, ‘regem’ a ‘presbyterum’. ‘Orafo’ nepochází přímo z ‘aurifex’, nýbrž z ‘*aurifus’; starobylé ‘suoro’ (dnes ‘suora’) není ze ‘soror’, ale pokračuje ‘*sorus’, vytvořené ze ‘socrus’, jak se dá vydedukovat z plurálových tvarů: ve staré toskáňštině ‘le suoro’, jižními dialekty ‘le soru’. ‘Padre, madre, frate’ mohou být jak nominativy, tak akuzativy. V některých dialektech Lazia a severní Kampánie můžeme nalézt místo ‘padre’ a ‘madre’, vedle normálních tvarů ‘patre, matre’ také apelativní tvary ‘pate, mate’. Nejsou-li to pouze zkrácené tvary, může se jednat o nominativy ve funkci vokativů.²⁸

Proč u těchto substantiv ‘zvítězil’ nominativ nad akuzativem? Důvodem může být, že substantiva označující lidské bytosti se využívají ve velké míře v nominativu, protože jsou ve

²⁶ MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 99

²⁷ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 8

²⁸ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 6

věte podmíněm, jsou původcem děje. Málo pravděpodobné je pokračování nominativu v názvech zvířat.

Uveďme ještě dva příklady, kdy italské substantivum vzešlo z latinského nominativu. Italské ‘confraternita’ pochází z latinského nominativu ‘confraternitas’ (proparoxytonum) nikoliv z latinského akuzativu ‘confraternitatem’ (paroxytonum). Výslovnost italského ‘spirito santo’ jako ‘spiritos’anto’ se vyvinulo z nominativu ‘spiritus sanctus’. Jedná se zde o slova často pronášená hromadně v kostele.

2.1.3. Genitiv

Dalším příkladem, kdy za základ italského substantiva neposloužil akuzativ, jsou názvy dnů, které jsou odvozeny od genitivů. Starý genitiv je ještě jasně rozpoznatelný ve staré janovštině v substantivu ‘martesdi’, ze kterého se analogicky vytvořilo ‘lunesdi’; obě slova pokračovala do moderních dialektů: v ligurštině ‘lunesdì’, v piemontštině ‘lunes, martes’ atd.; zatímco v toskánských tvarech ‘martedì, venerdì’ se již nerozpoznává původní pád. Máme tedy italské ‘lunedì, martedì, mercoledì, giovedì, venerdì’, které pochází ze složenin latinských genitivů ‘Lunae, Martis, Mercuri, Iouis, Veneris’ a slova ‘dies’.

Jiné příklady pozůstatků genitivu pochází z Duecenta, jedná se o genitivy singuláru, které používali notáři (např. ‘la figluola Guidi Tinaci’, ‘lo kapitale Arriki’, atd.).²⁹

Za původní genitivy jsou rovněž považovány ‘terremoto < terrae motus’, ‘acquedotto < aquaeductus’, ‘orbacca (bacca del lauro) < lauri bacca’, ‘nottetempo < noctis tempore’, ‘ragnatela’.

Je velice složité rozpoznat přítomnost genitivu ve složených zeměpisných názvech. Někdy může být druhá část složeniny tvořena románským obliquem, např. ‘Portovenere, Montevergine, Pontremoli, Camaldoli, Fonte Rutoli, Rocca Tederighi’ (poslední dvě se mohou interpretovat jako ‘Ponte dei Remoli, Rocca dei Tederighi’). Naopak ‘Pontepetri’ může odpovídat ‘ponte petrae’.

Ve starých italských textech se můžeme setkat s latinismy jako ‘parte sancti Benedicti, via porte Sante Marie’.³⁰

V některých případech se zachoval plurál genitivu. Např. slavnost Očištění Panny Marie (2.února) ‘festa candelarum’ se vytříbilo do ‘candelara’, kde se *-orum* nahradilo *-arum*; např. ve staré milánštině ‘Sancta Maria candellora’, ve florenštině ‘candelora’, v sicilštině ‘cannilora’ atd. ‘Festum cereorum’ se označovalo termínem v emilštině ‘seriöra’,

²⁹ HAMPLOVÁ, Sylva. Nástin vývoje italského jazyka. Str. 59

³⁰ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 8

lombardským ‘siriöla’ atd. Další příklady jsou čistými latinismy, např. ‘peccatoro, mortuoro, lingua angeloro, regno feminoro’.

Více pozůstatků po genitivu plurálu nalezneme v toponymech. V Toskánsku leží ‘Bagnoro, Galloro, Paganoro, Poggio Santoro, Monicoro, Osmannoro, Motagnore (rodiny Montanius), Pago Barbaroro’, v Lombardii ‘Viganò, Cazzanore’ (rodina Cazzano), v Emílii ‘Romanoro, Frassinoro, Bertinoro’, v Piemontu ‘Lombardore, Refrancore (< rivus Francorum)’ atd.³¹

2.1.4. Vokativ

Vokativ, který je v latině odlišný od nominativu jen ve druhé deklinaci sg. maskulina, se úplně ztratil. V Duecentu se objevoval ještě vokativ typu ‘figliuole’ (Dante) a ‘Criste’ (Bonvicino).

2.1.5. Ablativ

Neutra třetí latinské deklinace, zakončená na souhlásku (‘sal, mel, vimen, cor, lac, genus’) dávají do italštiny tvary, zakončené na samohlásku (‘sale, miele, vimine, cuore, latte, genere’). Tyto tvary by se mohly považovat za ablativy a nebo také za akuzativy, které byly vytvořené analogií. Druhá hypotéza je pravděpodobnější, protože italština nepodporuje zakončení na souhlásku. Někde mohla být souhláska jednoduše odstraněna (jako např. v ‘tempo, nome, petto, seme, pepe, capo’), ovšem toto pravidlo nebylo vhodné pro jednoslabičná slova, která by byla příliš zkrácena. Mohlo se tedy připojit za koncovou souhlásku *-e* a vytvořit tak akuzativ analogií (např. ‘latte, sale, vimine, flore’ atd.). Již v latině existoval vedle tvaru ‘sal’ také tvar ‘sale’. Fakt, že se nejedná o ablativ, může být dokázán pomocí ‘miele’, jižním dialektem ‘mèle’, které není pokračováním ablativu ‘melle’, nýbrž analogickým akuzativem ‘mele(m)’.

Jisté pozůstatky po ablativu se musí připustit v toponymech. Příkladem mohou být toponyma zakončená na *-i*, která byla původně ablativa zakončená na *-is*. Např. ‘Aquis > Acqui’, ‘Fundis > Fondi’, ‘Puteolis > Pozzuoli’, ‘Drepanis > Trapani’, ‘Pompeis > Pompei’, ale také ‘Patavis > Padova’, ‘Pisis > Pisa’, ‘Pistoris > Pistoia’, ‘Siracisis > Siracusa’ a ‘Aústis’ v provincii Nuoro představuje jasné pokračování koncovky *-is*. Mezi další patří ‘Bari, Chifenti (Confluentis), Casoli, Trevi (Trebis), Capri’.³²

³¹ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 9

³² ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 10

Latinský ablativ přežil v několika italských slovech, např. ‘senza < absēntiā’, ‘durante < durante’, ‘nonostante < non obstante’, ‘ora < horā’ a sufix adverbíí ‘-mente < mente’, což je ablativ sg. od ‘mens’.

2.1.6. Lokativ

Antický lokativ našel svého konkurenta v ablativu již v klasické latině (např. Romae: Roma, Capuae: Capua, Tarenti: Tarento’). Je jisté, že ve 4.století po Kristu není lokativ již životaschopný. Někteří lingvisté viděli v určitých toponymech “zkamenělé” lokalivy (Diez, D’Ovidio, Meyer-Lübke). Příkladem mohou pravděpodobně být: ‘Florentia, -ae > Firenze’, ‘Ariminium, -i > Rimini’, ‘Barium, -i > Bari’, ‘Tibur, -i > Tivoli’³³, dále také ‘Ascoli, Asti (Hastae), Girgenti’.

2.2. Substantiva neměnná a nemající flexi

V italštině existuje řada substantiv, která jsou morfologicky neměnná, tzv. “nomi invariabili”. Většina z nich nemá jmennou flexi.

Jelikož se v italštině rod a číslo substantiv vyjadřují pomocí nepřízvučných koncových samohlásek, žádné substantivum, nemající nepřízvučnou koncovou samohlásku, se nemůže skloňovat. Nepřítomnost koncové samohlásky může nastat z různých důvodů. Chybí v akronymech (‘la Fiat – le Fiat’) nebo ve vypůjčkách, které nemají koncovou samohlásku ve zdrojovém jazyku (‘il tram – i tram; lo sport – gli sport; l’album – gli album; il bar – i bar; il gas – i gas; la colf – le colf; il tram – i tram; il goal – i goal; il quiz – i quiz; il bit – i bit’, atd.). Koncová samohláska byla vypuštěna spolu s celou slabikou u substantiv, která byla původně paroxytona a stala se oxytony (‘la novitade* - le novitadi* > la novità – le novità’, ‘la virtude* – le virtudi* > la virtù – le virtù’, ‘civitas, -atem > la cittade* – le cittadi* > la città – le città’, ‘virtus, -utem > st.it. virtute, virtude > la virtù – le virtù’). Skupina těchto neměnných oxyton byla dále rozšířena o substantiva, většinou vypůjčená z cizích jazyků, která již původně obsahovala přízvučnou samohlásku (‘gli oblò; gli scimpanzé; i papà; i caribù’ atd.). U výše zmíněných případů lze neměnnost substantiv rozpoznat z fonologického tvaru.

Další typ neměnných substantiv pochází především ze 20. století a vznikl redukcí celého slova, přičemž koncovku tvoří nepřízvučná samohláska, která je ovšem neměnná (‘la foto(grafia) – le foto’, ‘il cinema(tografo) – i cinema’, ‘l’auto(mobile) – le auto’, ‘la moto(cicletta) – le moto’, ‘la radio(telefonía) – le radio’ atd.); tato redukce je nejvíce zastoupena v případě neoklasických kompozit. Tyto tvary vyvracejí obecné pravidlo, že se

³³ HAMPLOVÁ, Sylva. Nástin vývoje italského jazyka. Str. 59

substantiva s koncovou nepřízvučnou samohláskou skloňují v čísle. Do této kategorie patří hrstka dalších slov: knižní výjpučky z páté deklinace klasické latiny zakončené na [je] kopírují vzor neměnnosti mezi nominativem singuláru a plurálu (lat. ‘sg. series – pl. series; sg. congeries – pl. congeries’ > it. ‘la serie – le serie; la congerie – le congerie’ atd.). Fakt, že formy plurálu ‘superfici’ a ‘speci’ jsou povoleny tak jako plurály ‘superficie’ a ‘specie’, spočívá v jejich původu: jsou to také knižní výjpučky z páté latinské deklinace ‘superficies’ a ‘species’, ovšem foneticky jsou zakončeny nikoliv na [je], nýbrž na [e]. Další třídou neměnných substantiv s nepřízvučnou koncovou samohláskou jsou vlastní jména (např. ‘gli Amato’), můžeme sem zařadit i ‘il sosia – i sosia’, původně jméno divadelní postavy. Tvary, jejichž původní flektivní koncovka nebyla substantivní nebo adjektivní, jsou také neměnné: např. ‘il vaglia – i vaglia’ pochází ze 3.osoby singuláru prézentu konjunktiva slovesa ‘valere’.³⁴

2.3. Vyjádření pádových vztahů

2.3.1. Slovosled

Jelikož se v italštině vytratily latinské pádové formy, muselo dojít k jejich nahrazení jinými alternativními prostředky. Prostředky syntetické, které používala latina, musely být nahrazeny prostředky analytickými, které dnes používá moderní italština. Tento proces pobíhal v průběhu staletí již ve vulgární latině. Nástrojem, kterým se odlišil gramatický předmět od gramatického podmětu, bylo uspořádání slov ve větě, tj. slovosledem. Podobně jako v ostatních románských jazycích se klade podmět před sloveso, i v případě, že z významového hlediska nemůže dojít k záměně, a předmět za sloveso.

2.3.2. Předložky

Dalším prostředkem rozlišení větných vztahů jsou předložky, které se využívaly i v klasické latině a které se jeví jako výhodnější než alomorfní a synkretické pády klasické latiny. Předložky vyjadřují sémantický vztah jmenné části ke zbytku věty prostřednictvím morfologicky neměnného tvaru. V latině se pádové vztahy substantiv vyjadřují většinou pouze koncovkou (např. ‘vīta poētae’ (‘život básníka’)) nebo předložkou a koncovkou (např. ‘ad amīcum’, ‘post scrīptum’, ‘de Prāga narrō’), výjimečně pouze předložkou, když jsou substantiva neměnná (např. ‘per fas et nefas’). Latinské předložky mají i pádovou vazbu; pravé předložky se pojí buď s akuzativem, nebo s ablativem, nebo s oběma těmito pády. Při přítomnosti předložky, která se pojila buď s akuzativem nebo s ablativem, se začala jevit

³⁴ MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 101

pádová koncovka jako zbytečná, nenesla v sobě totiž žádnou informaci důležitou pro chápání významu. Význam měla pádová koncovka pouze u předložek, které se pojily s oběma pády, jelikož zde určovala význam (určovala místo v souladu s otázkou 'Kam?' nebo 'Kde?').

Genitiv a dativ začaly být již v klasickém období vytlačovány konstrukcemi s předložkami 'ad' a 'de', které mohly být v klasickém období používány pouze v úzce vymezených významech (např. 'templum de marmore': Verg., Georg., III, v. 13 ecc.).³⁵

V celé italo-románské jazykové větvi nástupce latinské předložky 'ad', italské 'a', vyjadřuje dativ klasické latiny, tj. nepřímý předmět. Např. latinské 'Epistulam patrī legō.', kde dativ 'patrī' je od 'pater, -tris, 3.dekl.', italsky 'Leggo una lettera al padre.'. Předložka 'ad' se také využívá pro vyjádření pohybu směrem k něčemu, který byl v latině často vyjadřovaný pouhým akuzativem, např. latinské 'Eo domum.' má v italštině ekvivalent 'Vado a casa.'.

Velkou část funkcí, které měl v klasické latině genitiv, převzala předložka 'de', italské 'di'. Vyjadřuje např. vlastnictví nebo závislost jednoho substantiva na druhém. Jako příklad uvedme latinské 'Pater familiae; pater patriae.' za použití genitivů, doslovně italsky 'Padre della famiglia, padre della patria.' za použití předložky 'di'.

Funkci ablativu často zastupuje předložka 'cum' (např. 'cum puellā'), italsky 'con' (např. 'con la ragazza'), která vyjadřuje prostředek nebo doprovod ('Lo scrisse con una mattita.'; 'É venuto con la moglie.'), nebo předložka 'da' (z lat. *de a(b) nebo *de a(d)) ve smyslu konatele jednání ('La lettera è stata scritta da una donna.'). Rovněž se v tomto ohledu užívají předložky 'di, a'. V italštině tak dochází ke zobecnění útvarů, které již existovaly v klasické latině. Pro ablativy se např. používaly předložky 'cum' a 'a(b)' pro vyjádření doprovodu nebo v případě, kdy substantivum konatele jednání označovalo osobu. V latině byl dativ často užíván k vyjádření výhody nebo užitku, zatímco v italštině je tato funkce nahrazena předložkou 'per' (z lat. 'per' ve smyslu skrz, přes), např. 'Lo fa per sua sorella.'³⁶

³⁵ MIGLIORINI, Bruno. Storia della lingua italiana, vo lume I. Str. 26

³⁶ MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 100-101

3. Číslo substantiv

3.1. Tvorba plurálu

Existuje více teorií o vývoji italských substantiv. Jak již jsme uvedli, v singuláru panuje téměř všeobecná shoda, že se italská substantiva vyvinula z nepřímého pádu (*casus obliquus*), který zobecněl pro všechny pády. Základem pro tento nepřímý pád byl podle většiny jazykovědců (W. Meyer-Luebke, F. Diez, M. Maiden, R. Menéndez Pidal, G. Rohlfs aj.) v akuzativu; podle jiných (F. D'Ovidio, G. I. Ascoli) i v jiných pádech. Co se týká plurálu, je situace poněkud nejasnější. Nominativ se např. podle G. Rohlfe dochoval v plurálu proto, aby se odlišily singulárové tvary po odpadnutí koncového *-s* ve Východní Románii. Podle jiných lingvistů se podobně jako singulár, tak i plurál vyvinul z nepřímého pádu, potažmo z akuzativu. Např. také podle M. Maidena se plurál jako singulár vyvinul z akuzativu a není důvodu, proč by měl být výchozí tvar nominativ. Také nenastala G.Rohlfsem očekávaná palatalizace po koncových *-e* a *-i* (viz níže 3.3).

Empiricky vzato, systém latinské číselné flexe se dochoval do italštiny ve velice zjednodušené podobě. Většina italských substantiv a adjektiv tvoří plurál koncovkou *-i* nebo *-e*.

1. Substantiva (kromě bodu 2) tvoří obvykle plurál záměnou koncové samohlásky singuláru za koncovou samohlásku *-i*:
 - a. substantiva maskulina zakončená na *-o* (zakončení v plurálu na *-i* mají všechna substantiva *druhé třídy*, pocházející z kterékoli latinské destinace, př. 'liber - librī mask. > il libro - i libri'; 'numerus - numerī mask. > il numero - i numeri', 'theātrum - theātra n. > il teatro - i teatri', 'lacus - lacūs > il lago - i laghi'), substantivum feminina zakončené na *-o* ('manus - manūs fem. > la mano - le mani', viz↓).
 - b. *italská třetí třída*: substantiva maskulina zakončená na *-e* (př. 'pater - patrēs mask. > il padre - i padri'), substantiva feminina zakončená na *-e* (př. 'māter - mātrēs > la madre - le madri').³⁷

³⁷ G. Rohlfs zastává teorii "nominativu", kde koncovka nominativu první deklinace *-ae* přímo pokračovala do italské koncovky první třídy *-e* a koncovka nominativu druhé deklinace *-ī* pokračovala do italské koncovky druhé třídy *-i*. Zakončení latinského plurálu maskulina v nominativu na *-es* by pak mělo vyústit do italského *-e*, které se ve středověku používalo (např. 'i dente', 'i monte', 'i pesce'). Podle G. Rohlfe se u substantiv třetí třídy tvar na *-i* ('leō - leōnēs > il leone - i leoni') začal používat pro analogii k plurálu druhé třídy ('i cani' ≈ 'i lupi'); přispěl k tomu člen 'i' a odlišilo se jednotné číslo od množného. Co se feminina týká, ve středověku se velmi často objevovalo zakončení plurálu na *-e* (např. 'le sette arte', 'tutte parte', 'molte gente'). Použití plurálové koncovky *-i* není ve femininu tak silné jako v maskulinu, člen 'le' totiž napomáhal udržet koncovku na *-e*. Dodnes nalezneme koncovku na *-e* v plurálu feminin třetí třídy v mnohých italských nářečích. Jak již bylo

- c. substantiva maskulina zakončená na *-a* (př. ‘il poeta – i poeti, il pessimista – i pessimisti, il dramma – i drammi’),
 - d. Patří sem i substantiva zakončená v singuláru na *-i*, u nichž se singulár a plurál shodují (výše je označujeme také jako neměnná v plurálu; př. ‘la crisi – le crisi, la tesi – le tesi, la diagnosi – le diagnosi, il brindisi – i brindisi’).
2. Substantiva feminin (*první italská třída*), zakončená v singuláru na *-a*, tvoří plurál záměnou koncové samohlásky za *-e* (z první latinské deklinace např. ‘nātūra - nātūrae > nature’, příklady: ‘la tazza – le tazze, la guida – le guide, la spia – le spie, la pessimista – le pessimiste’, atd.).

Podle “teorie akuzativu” je pravděpodobný původ plurálů na *-i* a *-e* spatřován v pravidelném fonetickém vývoji latinských koncovek akuzativů *-es* a *-as* (*-as, -es* > **-ai, *-ei* [*-s* přechází v *-i* po přízvukné samohláске jako u ‘nos > noi, vos > voi’] > monoftongizací *-e, -i*). Koncovka plurálu *-i* nahradila latinský plurál akuzativu druhé deklinace *-os*, a to analogií, která byla podpořena koncovkou *-i* v nominativu druhé deklinace. Charakteristická koncovka plurálu maskulina *-i* byla analogicky rozšířena také na maskulina, která jsou v singuláru zakončena na *-a* (př. ‘poeta(m) – poetas > poeta – poeti’; občasné použití plurálu *poete* Dantem je považováno za latinismus, vycházející z nominativu *poetae*). Koncovka *-i* převažovala natolik, že pronikala ve středověké toskánštině do plurálu feminin na *-e* (př. ‘le porti, le spesi’). Pozůstatky této náhrady jsou italská substantiva ‘l’ala – le ali, l’arma – le armi’.³⁸

Původně neměnný plurál feminina ‘mano’ byl nahrazen koncovkou plurálu *-i* (‘la mano – le mani’). ‘Mano’ pochází z latinského substantiva čtvrté deklinace ‘manus’. Plurál ‘le mani’, který se běžně užíval ve starém jazyku, přežívá do dnešních dialektů. Tento tvar plurálu má původ v latinském plurálu ‘manus’ a je tedy z etymologického hlediska ‘pravým dědicem’ latinského základu. Plurál ‘le mani’ se vyvinul později analogií k substantivům feminina, zakončených na *-e*, typu ‘la volpe – le volpi’.³⁹

zmíněno, v souladu s latinským zakončením na *-ae* v substantivech první deklinace typu ‘caprae, portae’ se plurál v první třídě substantiv, zakončených na *-a*, vyvinul v *-e*, a to jak v Toskánsku, tak v literárním jazyce. V jižních dialektech přechází obyčejně koncovka *-e* do *-i* (např. v sicilštině ‘porti, scarpì, acquì, patatì’). Toto *-i* je rozšířené i ve středověkých toskánských textech (např. v Dekameronu ‘le porti, le veni, le spini’). Toto *-i* se zřejmě vyvinulo z typu ‘le chiavi’, kdy z ‘le alte torri’ se analogií k ‘torri’ stalo ‘le alti torri’, což s sebou neslo také ‘le alti porti’. Tento vývoj byl dále podpořen faktem, že v Toskánsku měla substantiva na *-a* také vedlejší tvary na *-e* (např. ‘la porte, la persone’), čímž k singuláru ‘la porte’ byl logicky vhodnější plurál ‘le porti’. Tyto plurály na *-i* nalezneme v řadě dalších současných dialektů Itálie, včetně severních dialektů (lombardštině, piemontštině, benátštině atd.). Toto *-i* je ovšem jiného původu než *-i* toskánské: v mnoha dialektech severní Itálie se koncovka *-e* < *-ae* ztratila a dodatečně *-i* bylo přidáno pravděpodobně pro větší jednoznačnost.

³⁸ MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 102

³⁹ DARDANO, Maurizio, TRIFONE, Pietro. Grammatica italiana con nozioni di linguistica. Str. 183

Koncová samohláska plurálu feminin *-e* se často rozšířila do třetí deklinace substantiv a adjektiv, zřejmě jako důsledek reakce na pronikání *-i*, čímž vznikla neměnná substantiva (př. ‘la chiave – le chiave, verde – verde’ atd.), která přetrvávají v mnohých moderních dialektech, včetně toskánštiny.

3.2. Substantiva v plurálu zakončená na *-a*

Malá skupina substantiv, která jsou v singuláru maskulina, má zvláštní vlastnost tvoření plurálu, který se gramaticky shoduje s první deklinací na *-a*. Mezi tato substantiva patří např. ‘centinaio – centinaia, migliaio – migliaia, miglio – miglia, paio – paia, riso – risa, stajo – staja, uovo – uova, corno – corna, lenzuolo – lenzuola, osso – ossa, grido – grida, vestigio – vestigia, dito – dita’.

Tento typ tvorby plurálu byl daleko častější ve středověkém jazyce (např. v toskánštině): ‘castellum > il castello – le castella’, pozdní lat. ‘molīnu(m)’, substantizované neutrum adjektiva ‘molinus’ (z ‘mola’) > ‘il mulino – le mulina’, ‘pirum > il pero – le pera’, ‘vas(um) > il vaso – le vasa’, ‘ferrum > il ferro – le ferra’, dále ‘oculus, -i mask. > pl. le occhia’, ‘auricola, -ae fem. > pl. le orecchia’, ‘nidus, -i mask > pl. le nida’, ‘cultellus, -i mask > pl. le coltella’ atd., než v moderní italštině. Zdrojem tohoto typu plurálu je latinská druhá deklinace typu neuter (př. ‘ouu(m) – oua’, ‘ossu(m) – ossa’, atd.).⁴⁰

Do moderní italštiny se nedochovala plurálová koncovka *-ora* (v klasické latině např. ‘tempus – tempora, corpus – corpora’). Ve staré toskánštině přežily nejen formy jako ‘il corpo – le còrpora’, dokonce se tento plurál rozšířil na substantiva maskulin, které původně nebyly neutry (př. ‘càmpora (pole), òrtora (zahrady), fuòcora (ohně), bòscora (lesy)’), kde koncovka *-a* nese ženský rod. (Zatímco severoitalské dialekty a toskánština tuto koncovku ztratily, v jižní Itálii se její obdoba používá dodnes, a to jako označení plurálu maskulina neživotných substantiv.)⁴¹

Nepravidelnost v morfologickém čísle ovlivňuje celou tuto skupinu italských substantiv (zakončených v plurálu na *-a*), která je především soustředěna na měrné jednotky, jež ale zásadně překračuje. Nepravidelnost zde tkví v morfologii substantiv a není omezena na číselně kvantifikované souvislosti. Substantiva v této třídě (skupina, obsahující cca 20-30 slov) jsou všechna maskulina, v singuláru jsou zakončena na *-o*, v plurálu na *-a*, které nikde jinde v italštině nepředstavuje plurál. “Pro zesílení nepravidelnosti“ má mnoho z těchto substantiv také pravidelný plurál maskulina na *-i*, čímž vzniklo několik plurálových dvojic.

⁴⁰ MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 103

⁴¹ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 39

Přiřazení ženského rodu tomuto plurálu lze zřejmě připsat shodě mezi plurálem neuter *-a* a koncovkou *-a*, která je charakteristická pro singulár feminin. Vskutku v některých případech byly plurály neuter v klasické latině interpretovány jako singuláry feminin (např. ‘foglia (list), legna (dříví), pera (hruška), arma (zbraň)’ – tato substantiva byla původně neutry v plurálu ‘folia, ligna, pira, arma’).

Tato substantiva, která mají koncovku *-a* v plurálu, mají specifický gramatický charakter. V množném čísle mají ‘hromadný’ plurál, shodný s femininy na *-a*. Gramaticky se jedná o plurály a kategorie plurálu a feminina jsou vyjádřena prostřednictvím syntaktické shody s determinanty a adjektivy (př. ‘le mie dita sono lunghe’).

V moderní italštině je plurál na *-a* buď jediným plurálovým tvarem anebo existuje vedle nepravidelného plurálu feminina na *-a* i pravidelný plurál maskulina na *-i*. V takovém případě mají plurály na *-a* a na *-i* rozdíl ve významu, kdy plurál na *-a* mívá často kolektivní nebo duálový význam.

Z lexikálního hlediska jsou zde zahrnuty měrné jednotky (‘miglia, centinaia, migliaia’), množstevní jednotky (‘staia, paia, carra (zastaralé)’), členové soudržných celků (‘braccia, corna’), soubory nesamostatných částí (‘budella, mura’) a předměty pojaté jako nerozlišené (‘uova’). Potvrzuje se spojení mezi měrnými jednotkami a nepravidelným číslem, nicméně je zde zahrnuto mnoho dalších konceptů.

Tyto plurály na *-a* mají morfologické a sémantické vlastnosti, které jsou typické pro lexikální plurály. Původ těchto nepravidelných tvarů pochází z přiřazení latinských neuter k femininu nebo maskulinu. Tvoří homogenní morfologickou třídu, která se vyznačuje idiosynkretickou koncovkou a rodem, který je idiosynkretický, pokud je postaven proti rodu jejich příslušných singulárů. Tato třída obsahuje velice frekventovaná substantiva; představuje výrazný a výjimečný vzorec ve flektivní morfologii substantiv. Podle P.Acquavivy plurály na *-a* nepatří do flektivního systému italštiny; jedná se o lexikální plurály, vnitřně plurálová substantiva (viz dále).⁴²

Jmenujme konkrétní příklady.

3.2.1. Příklady plurálů na *-a* bez pravidelného plurálu

U následujících substantiv existuje jeden plurál na *-a* a plurál na *-i* je přítomen pouze v málo variantách jazyka (nebo již téměř neexistuje):

⁴² ACQUAVIVA, Paolo. The Morphosemantics of Transnumeral Nouns.

- ‘digitus – digita > il dito’ – 1. ‘le dita’ (plurál feminina se používá, když se poukazuje na celek prstů dohromady), 2. ‘i diti’ (plurál maskulina se používá, když se poukazuje na jednotlivé prsty, např. ‘i diti indici delle sue mani’),
- ‘il grido’ – 1. ‘le grida’ (hlasy nebo naříkání člověka), 2. ‘i gridi’ (zvuky vydávané zvířaty, např. ‘i gridi dei gabbiani’),
- ‘centenarium – centenaria > il centinaio – le centinaia’, *‘i centinai’,
- ‘il midollo (morek) – le midolla (lidský morek)’, *‘i midolli’,
- ‘milliarium – milliaria > il migliaio – le migliaia’, *‘i migliai’,
- ‘mille – milia > il miglio – le miglia’, *‘i migli’,
- ‘par – paria > il paio – le paia’, *‘i paii’,
- ‘il riso – le risa’, *‘i risi’,
- ‘lo strido – le strida’, *‘gli stridi’,
- ‘ovum – ova > l’uovo – le uova’, *‘gli uovi’.

3.2.2. Příklady plurálů na *-a* s pravidelným plurálem na *-i*

Dále uvedeme první skupinu příkladů substantiv, která mají dvě formy plurálu (nepravidelnou na *-a* a pravidelnou na *-i*) a která patří do aktivního nebo pasivního slovníku všech Italů:

- ‘brachium – brachia’ > ‘il braccio’ – 1. ‘le braccia’ (lidské paže), 2. ‘i bracci’ (ramena váhy, ramena řeky, loket jako jednotka míry; např. ‘i bracci della gru’),
- ‘il budello’ (střevo, ulička) – 1. ‘le budella’ (střeva zvířete nebo člověka), 2. ‘i budelli’ (úzké uličky, těsné průchody),
- ‘cornu – cornua’ > ‘il corno’ – 1. ‘le corna’ (rohy, parohy zvířat), 2. ‘i corni’ (rohy jako hudební nástroje nebo konce něčeho např. ‘i corni della luna’),
- ‘il fondamento’ – 1. ‘le fondamenta’ (základy budovy, ‘le fondamenta della casa’), 2. ‘i fondamenti’ (základy, principy nějaké disciplíny, myšlenky).
- ‘membrum – membra’ > ‘il membro’ – 1. ‘le membra’ (údy, ‘l’insieme delle parti del corpo umano’), 2. ‘i membri’ (členové; všichni, kdo patří do nějaké společnosti, skupiny),
- ‘il muro’ (zeď) – 1. ‘le mura’ (zdi hradeb města; také poukazuje na dům jako celek ‘stare fra le proprie mura’), 3. ‘i muri’ (zdi domu nebo zdi okolo ulice),
- ‘os(sum) – ossa’ > ‘l’osso’ (kost) – 1. ‘le ossa’ (kosti dohromady, celek lidské kostry), 2. ‘gli ossi’ (kosti jednotlivě).

3.2.3. Příklady plurálů na *-a* s nefrekventovaným pravidelným plurálem na *-i*

Do druhé skupiny patří substantiva také se dvěma formami plurálu, ovšem varianta plurálu na *-i* není známá všem mluvčím italštiny a nevyskytuje se ve všech dialektch.

- ‘il cervello’ (mozek) – 1. ‘le cervella’ (hmota, ze které se mozek skládá, např. ‘far saltare le cervella’), 2. ‘i cervelli’ (mozky),
- ‘cilium – cilia’ > ‘il ciglio’ – 1. ‘le ciglia’ (celek řas očí), 2. ‘i cigli’ (okraje cesty, řasy jednotlivě),
- ‘genuculum – genucula’ > ‘il ginocchio’ – 1. ‘le ginocchia’ (kolena „kolektivně“), 2. ‘i ginocchi’ (kolena „singulárně“),
- ‘labrum – labra’ > ‘il labbro’ – 1. ‘le labbra’ (rty), 2. ‘i labbri’ (okraje rány, horní kraje kašny),
- ‘il lenzuolo’ (povlečení, prostěradlo) – 1. ‘le lenzuola’ (sada (pár) povlečení pro ustlání postele), 2. ‘i lenzuoli’ (více povlečení/prostěradel jedno po druhém),
- ‘il sopracciglio’ (obočí) – 1. ‘le sopracciglia’ (obočí), 2. ‘i sopraccigli’ (obočí),
- ‘l’urlo’ (výkřik) – 1. ‘le urla’ (výkřiky lidí), 2. ‘gli urlì’ (zvuky zvířat; křik zvířat).

Zvláštní vývoj prodělalo substantivum ‘ciglio’, z klasické latiny ‘ciliu(m) – cilia’ se přetvořilo do standardní italštiny jako ‘ciglio – ciglia’, ale pro mnohé mluvčí je jak jeho singulár, tak jeho plurál femininum ‘ciglia’. V tomto případě se z plurálu stal singulár, zatímco koncovka *-a* zůstala i v plurálu.

3.2.4. Příklady plurálů na *-a* bez singuláru a pravidelného plurálu

Navíc tři plurály na *-a* postrádají jak singulár, tak pravidelný plurál:

- le gesta (hrdinné činy)	X	il gesto (gesto, nikoli skutek),
- le interiora (zvířecí vnitřnosti)	X	interiore (adj. vnitřní),
- le vestigia (ostatky)	X	il vestigio (zastarale: stopa, šlépěj)

V současné době singuláry ‘gesto, interiore, vestigio’ existují ve slovníku italštiny s pravidelným plurálem na *-i*, ovšem jejich význam a význam nepravidelných plurálových forem je natolik vzdálený, že nemohou být považovány za gramatické varianty stejné lexikální jednotky. Např. singulár ‘gesto’ jednoznačně znamená ‘il gesto’, nikoliv ‘čin, skutek’. Synchronní vztah se tvarem ‘interiore’ je méně pravděpodobný i vzhledem ke skutečnosti, že se jedná o adjektivum (znamenající ‘vnitřní’), že není lexikálně substantizovaný v singuláru a navíc v singuláru má koncovku *-e* nikoliv *-o*, což z něj dělá

výjimku z námi sledovaného morfologického typu. Co se týká ‘vestigio’ (‘stopa’), tak tento tvar je v současné italštině vnímán jako zastaralý.

3.2.5. Příklady plurálů na *-a* přítomných pouze v idiomech

A nakonec existují v italštině čtyři substantiva s pravidelným singulárem a plurálem, doplněné o plurály na *-a*, které se sémanticky odklonily a jsou již zastaralé. Tyto plurály na *-a* se používají pouze v ustálených spojeních, v úslovích. ‘Cuoio (vyčiněná kůže)’, ‘fuso (nástroj na předení)’ a literární ‘calcagno (pata)’ v idiomech:

- ‘stare alle calcagna di qn’ (být v patách někomu),
- ‘tirare le cuoia’ (zemřít; ‘le cuoia’ je zde jako celek lidské kůže),
- ‘fare le fusa’ (příst (kočka); lit. příst); což vzniklo pravděpodobně podobností zvuku vydávaného při předení a zvukem, který vydává kočka (jako v češtině).

Substantivum ‘il filo’ (nit’, šňůra, drát) – ‘i fili’ (nitě, šňůry, dráty, např. ‘i fili del telefono’) má i plurál ‘le fila’ (metaforicky nitky, zápletka) a používá se ve frázích jako ‘le fila di una congiura (nitky spiknutí)’ nebo ‘serrare le fila’⁴³.

3.2.6. Plurálová koncovka *-a* jako znak kolektivity?

Tento typ skloňování zahrnoval v minulosti o mnoho více substantiv. Raná italština, nebo spíše toskáňština, neměla stejnou jmennou morfologii jako současná italština. Z tohoto důvodu je nezbytné zúžit výzkum na současný stav plurálů na *-a* a nedělat synchronní závěry na základě údajů z ranějších období.

Paolo Acquaviva nesouhlasí s tradičními gramatikami. Např. gramatika od “Regula and Jernej” (1975) chybí ve své stručnosti, pouze se v ní předkládá seznam plurálů na *-a* bez uvedení jejich historické a stylistické odlišnosti. Ovšem ani se nesnaží vysvětlit, jaká je přijatelnost významu mluvčím a jaké jsou jeho preference. Na druhou stranu “Ojeda” (1995) usiluje o přesné určení sémantiky nepravidelných koncovek na *-a* a přitom snadno sklouzává do nejistého deterministického vztahu mezi určitým významem a určitým tvarem. Ojeda používá příklady, které mají jednoznačně odlišit použití pravidelného plurálu na *-i* od nepravidelného plurálu na *-a*. Acquaviva popírá deterministický vztah mezi tvarem a významem, který vyjadřuje Ojeda. Použití pravidelného nebo nepravidelného plurálu závisí také na preferencích mluvčího a ne na naprosté ne-/přijatelnosti určitého tvaru v daném kontextu. Stanovením příliš zřetelného sémantického protikladu mezi kolektivním a

⁴³ Podle ‘Accademia della Crusca’ je chybné používat ‘fila’ jako plurál ‘fila’ (pořadí, řada) a to například v často užívaném spojení ‘*serrare le fila’ na místo správného ‘serrare le file’.
http://www.accademiadellacrusca.it/faq/faq_risp.php?id=4261&ctg_id=93

nekolektivním smyslem může vést k fakticky nesprávnému popisu. Vypozorované sémantické tendence by neměly být tak deterministicky spojeny s nepravidelnou morfologií. Čili koncovka *-a* nemusí vždy striktně znamenat “kolektivní”.⁴⁴

Acquaviva shrnuje hlavní rysy, které charakterizují plurály na *-a* jako nepravidelnou třídu.

Morfologické rysy:

1. mění rod v plurálu;
2. jejich koncovka není nikde jinde v italštině exponentem pro plurál;
3. některé z těchto nepravidelných plurálů existují vedle pravidelných plurálů;
4. jsou omezené: druhově - pouze na substantiva, lexikálně - pouze na malou skupinu o zhruba dvaceti slovech;

Rys, týkající se vztahu mezi morfologií a významem:

5. čtyři z nich (*'calcagna, cuoia, fila, fusa'*) se vyskytují pouze ve výše uvedených idiomech s nekompozičním významem;

Charakteristiky, které se týkají významu:

6. všechny tyto plurály na *-a* jsou neživotné (pocházejí z latinských neuter);
7. projevují se členěním na sémanticky homogenní podskupiny: části těla, jednotky měření a hromadné pojmy;

Rys týkající se statusu těchto plurálů z pohledu mluvčího:

8. výběr mezi pravidelným a nepravidelným plurálem se značně mění ve stejném kontextu (někdy jsou přijatelné oba plurály).

⁴⁴ Náhled na “kolektivitu, párovost“ plurálů na *-a* podává také Martin Maiden. Podle M.Maidena má zdánlivě nesourodý soubor nepravidelných italských plurálů s odlišným historickým původem po hlubším prozkoumání určitý řád; existuje zde sémantický rozpor mezi singulárem a plurálem, který zajistil historickou stabilitu nepravidelného plurálu. V mnoha případech plurál vyjadřuje více než pouhou pluralitu. Představuje např. skupinu, pár, sadu, kolektivitu, jež je více, než samotný součet jeho částí. Příklady párů mohou být: *'braccia, labbra, ali, corna, calagna, buoi'* (voli bývali zapřaháváni v párech). V sadách, setech nebo skupinách se objevují: *'uova, lenzuola, ciglia, dita, armi, membra, vestigia'* atd. Zachování plurálu *-a* (a plurálu *-i* v *armi* a *ali*) má zřejmě původ ve velké četnosti užívání těchto slov v plurálu, je to přímý důsledek charakteristického výskytu těchto substantiv v sadách nebo skupinách spíše než jednotlivě. Seznam slov, jež měla koncovku plurálu feminina *-i*, byl původně mnohem obsáhlejší; substantiva (*'vene, porte, pagine'* atd.) měla podobné sémantické vlastnosti. Že skloňovacím znakem kolektivity je *-a*, lze ukázat na skutečnosti, že původně neutrální plurálová koncovka *-a* byla zobecněna na určité plurály kolektivity, které byly zakončeny původně na *-i*, např. *'le grida, le urla, le frutta, le dita, le strida'* atd. Používá-li se většina těchto substantiv nekolektivně, pak mají koncovku plurálu maskulina *-i*. Plurály jako *'migliaia, centinaia, paia'* neoznačují sady, ale lze říci, že odrážejí neobvyklý vztah mezi singulárem a plurálem. Tyto výrazy spíše připomínají plurály plurálů, nikoliv plurály singulárů, jelikož jejich souvztažné gramatické singuláry jsou sémanticky také plurály. Spojení mezi koncovkou *-a* a charakteristickým výskytem substantiv v párech můžeme pozorovat i na latinském *'auriculam'*: foneticky pravidelný vývoj *'orecchia'* byl zřejmě přehodnocen jako kolektivní (podle *'corna'*) s následným vytvořením analogického singuláru *'orecchio'*. V moderní italštině se toto substantivum vyznačuje ojedinělou mutací (*'l'orecchio – le orecchie'*), která odráží spojení mezi historicky pravidelným *'orecchia – orecchie'* a analogickým *'orecchio – orecchia'* (Jak singulár *'orecchia'*, tak plurál *'orecchi'* existují v moderní italštině, ale objevují se řidčeji než *'orecchio – orecchie'*). Tento jev ještě více rozšiřuje formální rozpor mezi singulárem a plurálem. MAIDEN, Martin. A linguistic history of Italian. Str. 103-106.

3.2.7. Číslo výjimečně nadřazeno rodu

Ve flektivním systému italštiny se kategorie rodu a čísla substantiva chovají velice odlišně. Číslo vymezuje protiklad, který lze použít na většinu substantiv a má předvídatelný sémantický význam. Na druhou stranu případy, kde se stejný nominální kmen vyskytuje v obou rodech, jsou v menšině. Morfologický protiklad v tomto případě odráží jednu z několika možných sémantických opozic jako např. dvojice založené na protikladu mužského a ženského pohlaví (např. ‘ragazzo’ ~ ‘ragazza’), encyklopedické protiklady typu ‘pero’ (hrušeň) ~ ‘pera’ (hruška) nebo čistě stylistické varianty jako ‘orecchio’ ~ ‘orecchia’. Význam lexikálního základu se mění podle rodu. Lze tedy říci, že: „substantivum si fixně udržuje svůj rod napříč flektivním paradigmatickým číslem“. Z tohoto důvodu musí být tvary jako ‘ragazzo’ ~ ‘ragazza’, ‘zio’ ~ ‘zia’ považovány za rozlišná substantiva a ne jako stejné substantivum se střídavým rodem. Velice výjimečné postavení tak v tomto světle získává zkoumaný “vzorec nepravidelnosti“, kdy ‘dito’ a ‘dita’ jsou stejným substantivem, ale v singuláru maskulinum a v plurálu femininum. Zde je výběr rodu podřazen volbě čísla, což odporuje struktuře italské nominální morfologie a syntaxe.

Pro úplnost doplníme ještě několik substantiv (včetně zastaralých), která nemají koncovku na *-a*, ale také mění v plurálu rod.

- ‘carcere’ (mask.) – ‘carceri’ (fem.)	- (vězení)
- ‘eco’ (fem.) – ‘echi’ (mask.)	- (ozvěna)
- ‘gregge’ (mask.) – ‘greggi’ (fem.)	- (stádo)
- ‘rene’ (mask.) – ‘reni’ (mask./fem.)	- (ledviny)

Ve všech těchto případech není vztah mezi singulárem a plurálem pouze morfologicky nepravidelný, ale také sémanticky idiosynkratický. ‘Carcere’ (vězení) má abstraktní význam, který připouští nepřítomnost plurálu. V konkrétním významu ‘budovy s funkcí vězení’ se může jak singulár tak možný plurál vztahovat k jednotlivé vězeňské budově.

Význam substantiva ‘eco’ podporuje tvorbu plurálu ‘echi’, pojatého jako mnohonásobné ‘opakování ozvěny’, než jako oddělený soubor počítatelných zvuků, právě jako množství výkřiků ‘grida, strida’ nebo znění smíchu ‘risa’.⁴⁵

⁴⁵ Koncovka *-o* u ‘eco’ není pravidelnou koncovkou pro substantiva feminina. Je pravděpodobné, že se jedná o výjimku a že není výsledkem řádného pravidla. Kdyby bylo ‘eco’ femininum také v plurálu, tak by to byl jediný další příklad, vedle ‘mano’, substantiva feminina v singuláru s koncovkou *-o* a v plurálu koncovkou *-i*. To, co je výjimečné pro toto femininum (‘mano’), není tak ani jeho koncovka na *-o* v singuláru (např. tvar feminina jako ‘auto’, jakožto zkrácenina z ‘automobile’, nebo slovní výpůjčka z řečtiny ‘parodo’ (zpívané intermezzo v řeckých tragédiích)), ale že tento tvar má plurál na *-i*, který je taktéž femininum. Skutečnost, že plurál ‘echi’ má mužský rod zabraňuje větší nepravidelnosti za cenu uvolnění obvykle těsnějšího vztahu mezi singulárem a plurálem. Singulár je výjimkou pro jeho tvar a plurál je výjimkou díky faktu, že není předpověditelný ze singuláru. To znamená, že ‘eco’ nespadá do žádné flektivní třídy zrovna tak, jako plurály na *-a*.

Podobně plurál ‘greggi’ se typicky používá pro označení spousty ovcí v protikladu k počítatelnému počtu jednotlivých stád.

Substantivum ‘reni’ se vztahuje k páru tělesných orgánů stejně jako některé plurály na *-a*. Sémantický rozdíl mezi pravidelným plurálem maskulina a nepravidelným feminina (teď již zastaralým) je soustředěn na soudržnost, jako u plurálů na *-a*, substantiv označujících části těla: femininum ‘le reni’ je zúženo na lidské bytosti a označuje ledviny jako celý zdvojený orgán v kontrastu se souborem jednotlivých objektů.

Podle Acquavivy žádný z těchto plurálů nemůže být změněn číslovkou a všechny se většinou používají s určitým členem než s jakýmkoli jiným determinantem. Toto vše posiluje myšlenku, že plurál s rozdílným rodem vůči singuláru musí být poněkud odlišný od pravidelného plurálu. Toto podtrhuje zvláštnost plurálu na *-a* ve flektivním systému italštiny.⁴⁶

3.2.8. Vnitřně plurálové kmeny

Podle teorie P. Acquavivy jsou tyto plurály na *-a* vnitřně plurálové kmeny, lexikálně spojené s ženským rodem⁴⁷ a sémanticky, nejen gramaticky, plurály. Vedlo ho k tomu několik problémů, které byly přehlížené a které tak nabouraly původní obecnou shodu nad tím, že dvojice jako ‘il labbro – le labbra’ patří do neplodné flektivní třídy, často obdařované zvláštním “kolektivním výkladem“. Např. souřadnost dvou takovýchto substantiv v singuláru vyžaduje shodu plurálu maskulina spíše než očekávaného feminina; zájmeno singuláru feminina může odkazovat na plurál na *-a* pouze s distribučním výkladem; alternativní plurály na *-i* nejsou zablokovány ačkoli by měly být. Kromě toho se vyznačují pestrostí interpretací, které lépe odpovídají lexikálnímu plurálu než flektivní třídě. Je zde (slabá) sémantická základna pro zahrnutí do flektivní třídy: vztah s plurálovou skupinou, jejíž členové nejsou navzájem odlišitelní. Toto zúžení dále napovídá, že plurály na *-a* tvoří oddělenou lexikální třídu.

3.3. Číslo a palatalizace kmenových souhlásek

Koncovka plurálu *-i* (*-e*) způsobila různé případy palatalizace koncové souhlásky kmene oproti nepalatalizovanému tvaru v singuláru. V literární toskánštině se tento jev týká především slov zakončených na: *-co*, *-go* (*-ca*, *-ga*). V tomto ohledu hraje významnou roli,

⁴⁶ ACQUAVIVA, Paolo. Lexical Plurals. A Morphosemantic Approach. Str. 123-132

⁴⁷ Když např. nepravidelný plurál na *-a* doplníme s hodnotícím sufixem *-ino/a*, výsledný tvar má koncovku určenou sufixem, ale zásadně si ponechává (výjimečný) ženský rod nepravidelného plurálu (např. ‘dita → ditine’). To znamená, že ženský rod je rys samotného kmene, který se udrží, i když se koncové *-a* ztratí. Tudíž ‘dita’ neodvozuje své rysy (femininum plurálu) podle své koncovky *-a*.

zda-li italské plurály pochází z tvarů latinského nominativu nebo akuzativu. Kdyby se italské plurály vyvinuly z latinského nominativu půurálu (čili *-ae*, *-ī*), pak by byly tyto plurály palatalizované. Tak to očekává ve své historické gramatice G. Rohlfs: v plurálu substantiv, zakončených na *-co*, bychom očekávali zakončení na *-ci*. A vskutku v literárním jazyce mají singuláry ‘amico, nemico, porco, sindaco, monaco, medico, chierico, cattolico, greco’ plurál ‘amici, nemici, porci, sindaci, monaci, medici, chierici, cattolici, greci’. Obdobně se můžeme ve starém jazyce setkat s: ‘antici’ (Jacopone), ‘bieci, vinci, caduci’ (Dante), ‘mendici’ (Dante, Boccaccio, Ariosto), ‘bifolci’ (Petrarca), ‘bianci’ (Tristano), ‘cuoci’ (Dante). V mnoha případech se používaly oba tvary, jak *-ci*, tak *-chi*: ‘bruchi x bruci, fuchi x fuci, grechi x greci, stomachi x stomaci, manichi x manici, fondachi x fondaci, parrochi x parroci, pubblici x pubblici, rustichi x rustici, salvatichi x salvatici, magnifichi x magnifici (Boccaccio), poetichi x poetici (Boccaccio), v současnosti také ‘l’intonaco – gli intonaci, gli intonachi; il manico – i manici, i manichi’. Na druhou stranu se v moderní italštině mnohem častěji používají tvary velární: ‘il buco - i buchi, il baco – i bachi, il fuoco - i fuochi, il falco - i falchi, il cieco - i ciechi, il sacco - i sacchi, il branco - i branchi, il fico - i fichi, il cuoco - i cuochi, il banco - i banchi, l’antico - gli antichi, il solco - i solchi, il ricco – i ricchi, il bosco - i boschi, l’arco - gli archi, il fianco - i fianchi, il fiocco - i fiocchi, il giunco - i giunchi’ atd.

Stejně tak pro substantiva zakončená na *-go* není situace nikterak jasná. V toskánštině bychom měli očekávat (podle G. Rohlfsa) jako normální vývoj zakončení na *-gi*. Ovšem současný jazyk nám v této podobě nabízí málo příkladů: ‘il mago – i magi (ve frázi ‘i tre magi’), l’asparago – gli asparagi’. Ve starém jazyce se používalo také ‘guardingi’ (Varchi), ‘dialogi’ (Tasso), ‘fangi’ (F. da Barberino). S palatální výslovností se používá dále ‘il teologo – i teologi, l’ornitologo – gli ornitologi’ a někdy se osciluje mezi velární a palatální výslovností: ‘il chirurgo - i chirurghi, i chirurghi; il sarcofago – i sarcofagi, i sarcofaghi’. Ve většině případů se ovšem v italštině používá *-ghi* (např. ‘l’ago – gli aghi, il luogo – i luoghi, il lago – i laghi, il mago – i maghi, il drago – i draghi, il sugo – i sughi, il fungo – i funghi, il borgo – i borghi, l’albergo – gli alberghi, l’intrigo – gli intrighi’).

Jestliže se ovšem plurál italských substantiv vyvinul z tvarů latinského akuzativu, pak lze očekávat velární výslovnost. V tomto případě M. Maiden nabízí vysvětlení pro palatalizované plurály. Substantiva, která označují osoby, v některých případech pocházejí z původního latinského nominativu, spíše než akuzativu, nabízí se zde tedy vysvětlení pro palatalizované plurály: ‘nemici, amici, greci’. (Plurály jako ‘porci’ a ‘asparagi’ vděčí za své palatální změny určitým sémantickým faktorům.).

Pro praktické účely je pomůckou při určování velární či palatální výslovnosti u substantiv maskulina na *-co* a *-go* v současné italštině jejich přízvuk. Většinou, pokud se jedná o paroxytona, pak uchovávají velární souhlásky a jsou zakončené tudíž na *-chi* a *-ghi*. Jestliže to jsou proparoxytona, pak se tyto souhlásky vyslovují velárně *-ci* a *-gi*. Výjimky u paroxyton jsou 'l'amico – gli amici, il nemico – i nemici, il greco – i greci, il porco – i porci', které mají i přes přízvuk na druhé slabice od konce palatální výslovnost. Výjimky mezi proparoxytony jsou následující: u koncovky *-co*: 'il carico (náklad) – i carichi, l'incarico (funkce, pověření) – gli incarichi, il valico (přechod, průsmyk) – i valichi, il pizzico (špetka) – i pizzichi, l'abbaco (početní tabulka) – gli abbachi, lo strascico (vlečka, následek) – gli strascichi' a u koncovky *-go*: 'il dialogo – i dialoghi, il catalogo – i cataloghi, l'obbligo – gli obblighi, il prologo – i prologhi, l'epilogo – gli epiloghi, il profugo – i profughi'. Ačkoli je u těchto substantiv přízvuk na třetí slabice od konce, mají i v plurálu velární výslovnost.⁴⁸

Substantiva zakončená na *-ca* mají v dnešní italštině výhradně nepalatalizovaný tvar (např. 'basiliche, barche, formiche, amiche, monache, oche, cuoche, maniche, mosche, pesche, vasche, banche' atd.). To samé platí pro slova zakončená na *-ga* (např. 'piaghe, botteghe, dighe'). Tak je tomu i pro substantiva maskulina, zakončená na *-ca* nebo *-ga* (např. 'il monarca – i monarchi, il patriarca – i patriarchi, lo stratega – gli strateghi').⁴⁹ Ve starém jazyce ale můžeme najít stopy po několika případech palatalizovaných plurálů: 'le amice', 'le formice' (Jacopone), 'pesce', 'le gambe lunge' ("Cento novelle antiche"), 'piage', 'le sue opere biece', 'force' (Dante).

Meyer-Lübke považoval palatalizované tvary za normální vývoj a tvary na *-chi*, *-ghi*, *-che*, *-ghe* byly výsledkem vlivu analogie, latinizační tendence nebo přizpůsobení singuláru. Podle Pieriho v čistě vulgárním použití jsou 'medici, amici, porci' ve skutečnosti málo lidové, nýbrž silně ovlivněné latinou, kterou se mluvilo ve středověku. Také P. G. Goidànich zdůrazňuje lidovost plurálů na *-chi* v Toskánsku, zatímco 'amici, porci, medici, greci' mají původ ve vyšších vrstvách, používajících latinu. V různých obdobích italštiny a v jednotlivých dialektech se používali a používají jak palatalizované tak velární formy těchto substantiv. Velký význam má ovšem fakt, že mnoho lidových substantiv vždy tvořilo plurál v nepalatalizované podobě: 'fuochi, fichi, banchi, sacchi, laghi, aghi, luoghi, formiche,

⁴⁸ V použití plurálů u jmen zakončených na *-co* a *-go* panuje řada nejasností. Nicméně s některými sufixy je použití docela stabilní. Například u substantiv na *-fugo* je konstantní plurál na *-ghi* ('callifughi, febbrifughi, ignifughi, profughi'). Nejistota panuje v sufixu *-logo*. Plurál *-logi* se vyskytuje většinou u substantiv, která se týkají osob ('teologo – teologi, ornitologo – ornitologi') a plurál *-loghi* nalezneme u jmen, týkajících se věcí ('dialogo – dialoghi, catalogo – cataloghi'). DARDANO, Maurizio, TRIFONE, Pietro. Grammatica italiana con nozioni di linguistica. Str. 184

⁴⁹ Substantivum 'Belga' ztrácí svou velárnost v plurálu maskulinu 'Belgi' a ponechává si velární přízvuk v plurálu feminina 'Belghe'.

ortiche' atd. Již Meyer-Lübke se domníval, že 'fichi' nahradilo starší 'fico < ficūs', tak jako 'fuochi' a 'luoghi' nahradilo 'fuocora' a 'luogora'. Také pro 'aghi' je myslitelný původní tvar 'ago < acūs'. Podle G. Rohlfsa u substantiv feminina lze velkou pravidelnost *-che* připsat především faktu, že v Toskánsku akuzativa na *-ca* < *-cas* přežívala delší dobu, než se dříve myslelo. Co se týká substantiv maskulina na *-co* a *-go*, paralelně zde působí vliv původního akuzativa plurálu a také pravděpodobně přizpůsobování plurálu singuláru (tak jako se naopak v jiných případech děje ze singuláru na plurál).⁵⁰

⁵⁰ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 44-47

3.4. Plurál kompozit

Tvoření plurálu kompozit závisí na typu a pořadí komponentů, z nichž jsou slova složena. Uvedme zde několik příkladů.

U slov složených z adjektiva a substantiva je v plurálu pouze substantivum (např. ‘biancospino (hloh) – biancospini’, ‘bassofondo (mělčina) – bassofondi’, ‘bassorilievo (basrelief) – bassorilievi’, ‘sordomuto (hluchoněmý) – sordomuti’, ‘falsariga (podložka) – falsarighe’). Mezi výjimky z tohoto pravidla patří: ‘mezzatinta (polostín) – mezzetinte’, ‘mezzaluna (půlměsíc) – mezzelune’, ‘mezzanotte (půlnoc) – mezzenotti’ a vedle častějšího ‘altopiano (náhorní planina) – altopiani’ existuje také ‘altopiano/altpiano – altpiani’.⁵¹ Podle G.Rohlfse složenina mění pouze svou koncovku jen v případech, kdy se již ztratilo povědomí o složení slova (především tedy u slov, které se většinou používají pouze v singuláru), v opačném případě se skloňuje také adjektivum. Tudíž skloňování kompozit se může měnit v závislosti na mluvčím (leckde je možných více variant).

Jestliže v kompozitu adjektivum následuje po substantivu, pak se obvykle skloňují obě části: ‘cassaforte (trezor, sejf) – casseforti’, ‘caposaldo (tvrz, opěrný bod) – capisaldi’, ‘piazzaforte (pevnost) – piazzeforti’, ‘cartapesta (papírová drť) – cartepeste’, ‘acquaforte (lept, kyselina dusičná) – acqueforti’; výjimkou je ‘palcoscenico (jeviště, scéna) – palcoscenici’.

Jestliže kompozitum sestává z dvou substantiv, pak se skloňuje pouze druhý prvek: ‘capolavoro (mistrovské dílo) – capolavori’, ‘arcobaleno (duha) – arcobaleni’, ‘capoluogo (hlavní město) – capoluoghi’, ‘cavolfiore (květák) – cavolfiori’, ‘autostrada – autostrade’, ‘banconota (bankovka) – banconote’, ‘madreperla (perlorodka) – madreperle’, ‘cartapeccora (pergamen) – cartapecore’. Ani zde nechybějí výjimky: ‘capolinea (konečná stanice) – capilinea’, ‘capostazione (přednosta stanice) – capistazione’, ‘caposquadra (vedoucí skupiny, předák) – capisquadra’, ‘pescespada (mečoun) – pescispada’. Různé skloňování může být zapříčiněno skutečností, že na jedné straně se jedná o typ apozičního skládání (např. ‘cavolfiore, capolavoro’, druhý prvek je rozvíjen prvním prvkem) a na druhé straně jde o typ, kdy druhý prvek rozvíjí první prvek (např. ‘capostazione’). V důsledku bychom mohli očekávat, že substantivum ‘pomodoro (rajské jablko)’ bude mít plurál ‘pomodoro’. Tento plurál je (vedle ‘pomidori’) poměrně rozšířen v toskánském nářečí a v jiných dialektech, nicméně v moderní italštině se používá ‘pomodori’. Také zde platí, že je-li zachováno

⁵¹ Složenina ‘francobollo (známka) – francobolli’ nemůže být chápána jako složenina adjektiva a substantiva (z které by se mohl odvodit plurál ‘*franchibolli’), jelikož pochází z ‘franco di bollo’. Podobně ‘sordomuto (hluchoněmý) – sordomuti’ je ve skutečnosti složenina dvou adjektiv ‘sordo e muto’.

povědomí o smyslu kompozita, pak se skloňuje první prvek (např. ‘capidopera’), a kde se povědomí nedochovalo, tam se skloňuje druhý prvek. Upadání povědomí o významu kompozita ‘pomodoro’ (zapříčiněného také faktem, že se v ‘pomo d’oro’ nejedná o ovoce a hlavně, že není žluté) způsobilo zánik původního plurálu ‘pomidoro’; ovšem tento tvar přežil díky koncovému *-o* jako singulár a je citován ve slovnících s plurálem ‘pomidori’.

Kompozita tvořené slovesem, následovaným substantivem v plurálu, zůstávají neměnná. Např. ‘il portalettere (portare + lettera; listonoš) – i portalettere’, ‘il lanciafiamme (lanciare + fiamma; plamenomet) – i lanciafiamme’, ‘il cavaturaccioli (cavare + turacciolo; vývrтка) – i cavaturaccioli’, ‘il cavatappi (cavate + tappo; vývrтка) – i cavatappi’, ‘il cavadenti (cavare + dente; trhač zubů, dryáčník) – i cavadenti’, ‘il paracadute (padák) – i paracaduti’.

Také kompozita ze slovesa a substantiva feminina v singuláru zůstávají neměnná. Např. ‘il guardaroba (guardare + roba; šatník, šatna, garderoba) – i guardaroba’⁵², ‘il portabandiera (portare + bandiera; vlajkonoš) – i portabandiera’. Výjimku tvoří kompozita ze substantiva feminina zakončené na *-o*, tj. složeniny z ‘la mano’: ‘l’asciugamano (asciugare + mano; ručník) – gli asciugamani’, ‘il battimano/battimani (battere + mano; potlesk) – i battimani’.⁵³

V případě, že kompozitum tvoří sloveso a substantivum maskulina v singuláru, pak se druhý prvek skloňuje: ‘il parafango (para- + fango; blatník) – i parafanghi’, ‘il passaporto (passare + porto⁵⁴; pas) – i passaporti’, ‘il grattacapo (grattare + capo; potíř, svízel) – i grattacapi’. Rozdíl ve skloňování kompozit ze slovesa a substantiva feminina nebo maskulina je zde pochopitelný. Jelikož je rod těchto kompozit v singuláru maskulinum, pak se jeví ‘il portabandiera, il portalettere’ jako neměnné, zatímco ‘il parafango, il paracarro’ se skloňují.

Kompozita ze dvou sloves nebo ze slovesa a adverbium zůstávají v plurálu neměnná: ‘il saliscendi (salire + scendere; závora, přen. rozmary) – i saliscendi’, ‘il dormiveglia (dormire + vegliare; polospánek) – i dormiveglia’, ‘il posapiano (z upozornění ‘posa piano’; louda) – i posapiano’, ‘il buttafuori (buttare + fuori; vyhazovač) – i buttafuori’. Tvoření plurálu se pak různí u složenin typu předložka/adverbium a substantivum (např. ‘il dopopranzo (dopo + pranzo; odpoledne) – i dopopranzi’, ‘il retroterra (retro- + terra; zázemí) – i retroterra’, ‘il doposcuola (dopo + scuola; školní družina) – i doposcuola’ a ‘la retrovia (retro + via; zázemí) – le retrovie’. V dialektech se pak skloňování kompozit různí.⁵⁵

⁵² Dříve také ‘la guardaroba – le garderobe’.

⁵³ HAMPLOVÁ, Sylva. Grammatica italiana. Str. 78

⁵⁴ V zastaralém významu místa přechodu: ‘porto - luogo di passaggio’.

⁵⁵ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 49-51

4. Rod

4.1. Systémy rodu

Pro pochopení lingvistického pojmu “rodu“ Greville G. Corbett odkazuje (jako na výchozí bod) na Hockettovu definici, že rody jsou třídy substantiv, které se odrážejí v chování přidružených slov. To znamená, že určující kritérium pro rod je shoda; není to pouze shoda s adjektivy a slovesy, ale v určitých jazycích také s příslovci, číslovkami, někdy dokonce i se spojkami. Jazyk může mít dva nebo více takových tříd rodů, časté jsou čtyři rody, možné je i dvacet rodů. Třídění často odpovídá rozlišení pohlaví v reálném světě (alespoň částečně), ovšem často tomu tak vůbec není. Vzhledem k faktu, že určujícím kritériem je shoda, není rozdíl mezi jazyky, ve kterých jsou substantiva rozčleněna podle pohlaví, podle lidského a nelidského, živého a neživého atd. Velkou důležitost zde podle Corbetta sehrává definice shody. Jestliže bychom např. připustili platnost shody se zájmenem, pak by jazyk, vykazující pouze tuto shodu, mohl být považován za jazyk, který má kategorii rodu. Pro tento typ jazyka Corbett určuje “pronominal gender system“ (např. angličtina; systém je založen na sémantických kritériích; patří mezi další striktně sémantické systémy).

Slovo “rod“⁵⁶ se nepoužívá pouze pro skupiny slov, ale také pro celou kategorii. Tudíž můžeme říct, že určitý jazyk má např. tři rody (femininum, maskulinum, neutrum) a že jazyk má kategorii rodu.

Existuje několik typů přiřazení rodu (“assignment system“ jako schopnost rodilého mluvčího přiřadit substantivu rod), jedná se o sémantické systémy a formální systémy. Dá se ovšem říci, že jsou všechny systémy rodu sémantické v tom smyslu, že je vždy přítomno sémantické jádro v systému shody. Nicméně za sémantické systémy můžeme považovat ty systémy, kde jsou sémantické faktory sami o sobě dostačující k vysvětlení shody. Sémantické systémy se člení na striktně sémantické systémy a převážně sémantické systémy, formální systémy pak na morfologické a fonologické systémy. Ve striktně sémantických systémech význam substantiva určuje jeho rod, a naopak z rodu substantiva lze vyčíst něco o jeho významu. U převážně sémantických systémů, zjednodušeně řečeno, nalezneme z tohoto pravidla řadu výjimek (“semantic residue“). K určení rodu se používá celá řada různých kritérií (např. živé / neživé, lidské / nelidské, mužské / jiné, racionální / neracionální, mužské / ženské / bezpohlavní, ale i např. silné / slabé; roli zde může hrát i mytologie, náboženství) která jsou specifická pro daný jazyk.

⁵⁶ Slovo ‘genere’ (rod) pochází z latinského ‘genus, eris’, které znamená rod, pokolení, pohlaví, ale také druh, rás.

Ve formálních systémech se rod u mnoha substantiv nepřizuje podle sémantického pravidla, nýbrž podle formálního hlediska, např. jejich tvaru. Tato hlediska jsou dvojího typu: fonologická a morfologická (když fonologická jsou nedostačující). Pro určení rodu jsou morfologická pravidla složitější, než pravidla fonologická. Morfologický systém má vždy sémantický základ; když selže určení rodu sémantickou cestou, používají se pro určení rodu morfologická pravidla (morfologické a sémantické určení se ne vždy překrývá). Mezi morfologické systémy řadíme ruštinu, ale také východní slovanské jazyky včetně češtiny, typicky se třemi rody. Ve fonologickém systému přiřazení rodu lze často rod určit z jediného tvaru substantiva (např. italština, francouzština).⁵⁷

4.2. Specifika rodu v italštině

Velmi zajímavá je také otázka “gender resolution“, která se vztahuje k pravidlu určení podoby slova ve shodě s např. dvěma substantivy odlišného rodu. V některých jazycích se toto pravidlo zakládá na sémantice, v jiných na syntaktických (formálních) principech, jiné kombinují obě možnosti. Italština se chová podle “gender resolution“, založené na syntaktických principech, což znamená, že je zde důležitý rod substantiv nikoliv jejich význam. Např. ve větách, kde jsou substantiva maskulinum a femininum, má maskulinum ve shodě “přednost“ (‘la madre ed il padre sono molto bravi’). Naopak latina kombinuje při “gender resolution“ jak sémantická, tak syntaktická pravidla. Rozhodnutí mezi rody zde probíhá podle syntaktického pravidla: když jsou kombinovaná substantiva stejného rodu, pak je shoda v tom samém rodě (pro maskulina – shoda maskulina, pro feminina – shoda feminina, pro neutra – shoda neutra). Nicméně jestliže jsou daná substantiva odlišných syntaktických rodů, pak hraje roli význam, zda-li tato označují osoby či nikoliv. Pro osoby se používá maskulinum. Např. ‘Quam pridem pater (mask.) mihi et mater (fem.) mortui (pl.mask.) essent’ (‘Jak je to dlouho, co mi zemřeli otec a matka.’). Pro jiná hlavní substantiva, jsou-li odlišného rodu a ani jedno se nevztahuje k lidské bytosti, je při shodě použito neutrum. Např. ‘Murus (mask.) et porta (fem.) de caelo tacta (pl.neutr.) erant’ (‘Zed’ a brána byly sraženy bleskem (z nebe).’). V tomto případě došlo k rozhodnutí pomocí sémantického principu. V latině tudíž působí jak sémantické, tak syntaktické principy.⁵⁸

Jak v klasické latině, tak v italštině existuje pouze malá souvztažnost mezi gramatickým rodem a významem a mezi rodem a morfologickou formou. Rod je především otázkou morfologické shody mezi substantivy a jejich modifikátory (např. ‘la casa vecchia; il

⁵⁷ CORBETT, G.Greville. Gender. Str. 1-68

⁵⁸ CORBETT, G.Greville. Gender and noun classes. University of Surrey. Year 2007. Str. 241-280
<http://epubs.surrey.ac.uk/cgi/viewcontent.cgi?article=1024&context=smgjournal>

ragazzo moro’). Označení maskulinum a femininum se pouze někdy vztahuje k pohlaví substantiva.

Rod nelze ve všech případech určit ani z koncovek jmen, tedy “fonologicky“: substantiva a adjektiva na *-a* jsou většinou, ale ne vždy, feminina (‘il cinema’, ‘il boia’, ‘il programma’ atd.); substantiva a adjektiva na *-o* jsou z drtivé většiny maskulina (ale ‘la mano’); substantiva a adjektiva na *-e* mohou být jak maskulina tak feminina (‘il fiore’, ‘la sedie’).

Italština nepřirazuje rod primárně podle sémantických kritérií. V italštině dvojice substantiv, které existují jak v maskulinu, tak ve femininu, tedy substantiva stejného lexikálního typu, jsou považované za dvojice odlišných substantiv, i když mají často významový vztah (např. ‘il porto x la porta’, ‘il buco x la buca’, ‘il modo x la moda; někdy mezi těmito dvojicemi substantiv není žádný vztah: ‘il pianto x la pianta, ‘il panno x la panna’, ‘il caso x la casa’).⁵⁹

Největší rozlišení mezi maskulinem a femininem je to, že maskulinum je standardní neoznačený rod, což znamená, že k maskulinům jsou přiřazovány výpůjčky a neologismy (‘il gas’, ‘lo sport’, ‘il boss’). Maskuliny jsou většinou rovněž zpodstatnělá přídavná jména, slovesa nebo další slovní druhy, které se používají jako podstatná jména (‘il marrone’, ‘il bello’, ‘il mangiare’, ‘il sì’, ‘il no’). Maskulinum má převahu nad femininem také ve shodě přísudku s podmínkem, kdy stačí přítomnost jediného maskulina mezi femininy ovlivnit shodu s přičestím minulým nebo s adjektivem (‘Le sedie, la tavola, l’armadio e la lampada sono stati rinnovati’; viz výše “gender resolution“).

4.3. Rod z morfologického hlediska

Podívejme se nyní na rod z morfologického hlediska. Historická reorganizace systému rodu v italštině byla pod vlivem arbitrární a nestabilní souvislosti mezi významem, skloňováním a rodem.

V klasické latině substantiva první deklinace v nominativu singuláru zakončená na *-a* jsou v naprosté většině feminina. Výjimkou jsou např. ‘nauta’, ‘incola’, ‘poëta’, ‘agricola’ (všechna mask.).

⁵⁹ Další dvojice substantiv (které mají samozřejmě odlišný původ; zde se jedná spíše o “náhodný výběr“): ‘il regolo (pravítko) x la regola, il baleno (okamžik, záblesk) x la balena, il foglio x la foglia, il briciolo (špetka) x la briciola, il legno x la legna (dříví), il pezzo x la pezza, il covo (doupě) x la cova (hnízd; sezení na vejcích), il limo (bahno) x la lima (pilník), il cero (vosková svíce) x la cera (vosk), il balzo (skok) x la balza (sráz), il banco x la banca, il masso (balvan) x la massa, il manico x la manica, il pizzo x la pizza, lo scalo x la scala, il gambo x la gamba, il corso x la corsa’ atd. DARDANO, Maurizio. Grammatica italiana con nozioni di linguistica. Str. 175

Latinská substantiva druhé deklinace v nominativu singuláru zakončená na *-us* jsou v naprosté většině případů maskulina. Druhá deklinace zahrnuje i substantiva, označující názvy stromů, zemí, měst a jména ženských bytostí, která bývají femininy (např. ‘malus’ (fem.), ‘pirus’ (fem.)). Substantiva druhé deklinace v nominativu singuláru zakončená na *-um* jsou všechna neutra (např. ‘incendium’ (neutr.)).

Ve třetí deklinaci se nacházejí feminina, maskulina i neutra. Podle zakončení nominativu singuláru nelze jednoznačně poznat rod substantiva (např. ‘sanguis’ (mask.), ‘avis’ (fem.), ‘corpus’ (neutr.)). Existují určitá pravidla, jak rod rozeznat, např. substantiva, mající zakončení v nom. sg. *-ās* a v gen. sg. *-ātis*, jsou feminina (cīvitās, *-ātis*, fem.).

Substantiva čtvrté deklinace v nominativu singuláru zakončená na *-us* jsou maskulina (‘cāsus, ūs’, ‘metus, ūs’, ‘exercitus, ūs’); v několika případech také feminina: ‘manus, ūs, fem.’, ‘domus, ūs, fem.’, ‘Idūs, -uum, fem.’ (ídy, 13. (15.) den měsíce), ‘fīcus, ūs, fem.’. Končí-li nominativ singuláru na *-ū*, jsou to neutra.⁶⁰

Pátá deklinace zahrnuje substantiva, která jsou ve většině případů feminina (maskulina jsou ‘diēs’ a ‘meridiēs’).⁶¹

Substantizované různé slovní druhy přijímají v latině jako rod neutrum. Když dojde k rozporu mezi rody, čili když je spojeno více substantiv o různých rodech, jsou pro neosobní referenty zvoleny neutrální modifikátory a pro osobní referenty se používá maskulinum (viz výše “gender resolution”).

V klasické latině, podobně jako později s menší důsledností v italštině, byla ženská jména feminina a mužská jména maskulina. Neutrum bylo v latině charakterizováno téměř výhradně asexuálními referenty (vyjma vzácných případů, kdy neutrum poukazovalo v přeneseném slova smyslu na člověka), což ovšem neznamená, že by všechna substantiva, označující asexuální referenty, byla neutra (‘mēsa’ – femininum, ‘nasus’ - maskulinum).

Když při přiřazení rodu chybí formální nebo sémantické vodítko, jako je např. pohlaví, substantiva měla tendenci diachronicky kolísat mezi maskuliny a femininy. A to je případ původní třetí deklinace neuter (např. ‘mare’, ‘mel’, ‘sal’, ‘flos’, ‘nomen’, ‘fel’, ‘lac’), která měla různý osud. V toskánštině se všechna tato neutra stala maskuliny (‘il mare’, ‘il miele’, ‘il

⁶⁰ Rod a gramatický typ se relativně dobře dochovaly v jižní Itálii (‘le manu’, ‘le belle ficu’ – Kalábrie). V literárním jazyce ovšem většina feminin přešla k maskulinům (‘il fico’, ‘il duomo’, ale ‘la mano’). Někde zůstal zachován ženský rod a slova přešla do první deklinace (např. ‘la mana’ – stará toskánština, ‘a capa’ – Kampánie, ‘pèca (pecora)’ – Marche, ‘nuora, suora’ – Toskánsko).

⁶¹ ‘Glaciēs, ēī, fem.’ se v italštině stalo maskulinem ‘il ghiaccio’, ale ve staré italštině najdeme i ‘la ghiaccia’ (Dante, Inferno). ‘Dies’ bylo v latině někdy maskulinum, někdy femininum; maskulinum bylo pravděpodobně v ranějším stadiu jazyka. V literárním jazyce a v severních dialektech se pokračuje v mužském rodě (ve staré italštině ale nalezneme i femininum, např. ‘la dia’ (Rinaldo d’ Aquino), ‘la seconda dia’ (Brunetto Latini), ‘cento milia la dia’ (Cecco Angiolieri) atd. Dodnes je ‘dies’ femininum v jižním Laziu, v Apulii, někde v Kalábrii a na Sardinii (‘sa die’).

sale', 'il fiore', 'il nome', 'il fiele', 'il latte'). V dialektch severní Itálie se často stala femininy (např. v piemontštině 'la sal', 'la mel', 'la fjur', 'la lait', ale např. maskulinum bylo 'el mar'). Dále např. italská feminina 'la fonte' a 'la palude' byla ve staré toskánštině a v klasické latině maskulina. Latinské maskulinum 'carcer' má v moderní italštině převážně mužský rod 'il carcere', ale plurál je běžně 'le carceri'. Také osud rodu latinského maskulina 'fine' osciloval, než se usadil v moderním sémantickém rozlišení mezi 'il fine' (účel) a 'la fine' (konec), tudíž výraz 'fine settimana' může mít oba rody.

4.4. Ztráta neutra

Významnou událostí ve vývoji systému rodu z latiny do italštiny je ztráta neutra, tedy ztráta rozlišení ve skloňování mezi maskulinem a neutrem.

Jinak řečeno: zatímco klasická latina disponuje třemi rody, italština spolu s většinou dalších románských jazyků a variant má pouze dva; femininum a 'non-femininum'. Konvenčně se označuje jako 'maskulinum' rod, který vznikl sloučením latinského maskulina a neutra do rodu 'non-feminina'. Toto sloučení je důsledkem rozsáhlé formální shodnosti, která již existovala v klasické latině a která byla ještě zesílena nezávislými fonetickými a morfologickými úpravami v románských jazycích. Například v klasické latině se maskulina a neutra druhé deklinace singuláru rozlišují pouze v nominativu. Ve druhé deklinaci v plurálu a ve třetí deklinaci singuláru a plurálu se odlišují v nominativu a akuzativu.

Jelikož italské substantivy pocházejí z latinského akuzativu (viz výše 3.1.1), je nasnadě, že se rozdíl mezi maskulinem a neutrem úplně ztratil v druhé deklinaci v singuláru. Ve vývoji latiny se postupně ztratilo koncové *-m*, což zapříčinilo ztrátu rozdílu mezi třetí deklinací singuláru akuzativu na *-m* a tvary neutra na *-e* (např. 'mense(m) (mask.) > mese', 'mare (neutr.) > mare'). Formální rozdíl mezi neutry a 'non-neutry' se tak vytratil, že se také akuzativa singuláru neuter, zakončená na souhlásku, formálně sloučila s původní druhou deklinací maskulin nebo se třetí deklinací maskulin či feminin (např. 'tempus, corpus > tempo, corpo', 'sal, mel > sale, miele'). Výsledkem tohoto sloučení je skutečnost, že již neexistuje samostatná morfologická třída s výhradně "asexuálními" referenty. A nový rod non-feminina či maskulina zdědil funkci původního neutra klasické latiny.

V římském období se vytrácejí tvary neutra, zůstávají některé zakončené na *-a* a málo na *-ora*. Ve středověku se v mluveném a úředním jazyce používají podle různých analogií zbylé koncovky. Zatímco v singuláru nejsou významné odezvy, v plurálu se koncovky *-a* a *-*

ora (s variantou *-oras*) velmi rozšiřují. Např. typ ‘*le mura*’ je dosud živý pro větší počet slov, ovšem typ ‘*domora, ortora, tectora*’ již téměř vymizel.⁶²

Pro velkou podobnost ve tvarech substantiv neutra a maskulina druhé deklinace byla tedy proměna většiny neuter do mužského rodu přirozená. Již ve vulgární latině se pozvolna ztrácel cit pro zvláštní gramatický tvar neutra. To se stalo především pro neutra zakončená na *-um, -us, -ut*.⁶³ Tato původní neutra byla v italštině nahrazena maskuliny na *-o* např. ‘*ferro* < *ferrum*, *oro* < *aurum*, *argento* < *argentum*, *anello* < *annulus*, *bacio* < *basium*, *legno* < *lignum*, *osso* < *os*, *ossis*, *corno* < *cornu*, *corpo* < *corpus*, *tempo* < *tempus*, *capo* < *caput*, *lato* < *latus*, *sterco* < *stercus*, *petto* < *pectus*, *prato* < *pratium*, *uovo* < *ovum*, *braccio* < *brachium*, *labbro* < *labrum*, *lido* < *litus*, *pegno* < *pignus*, *membro* < *membrum*, *poggio* < *podium*, *carro* < *carrus*, *castello* < *castellum*’. Také neutra dalších typů následovala stejnou cestu: ‘*acero* < pozdně lat. *acerus* < *acer*, *eris* (*javor*)’, ‘*sughero* < *suber*, *eris*’, ‘*marmo* < *marmor*, *oris*’, ‘*zolfo* < *sulphur*’. Další neutra se seskupila do maskulin třetí třídy italské deklinace na *-e*: ‘*mare* < *mare*; *miele* < *mel*, *mellis*; *fiele* < *fel*, *fellis*; *latte* < *lac*, *lactis*; *nome* < *nomen*; *lume* < *lumen*, *minis*; *seme* < *semen*, *seminis*; *fiume* < *flumen*; *sciame* < *examen*’.⁶⁴

U původních substantiv neutra, která jsou v singuláru zakončena na *-o* nebo *-e*, se většinou jejich plurál na *-a* nahradil plurálem na *-i* (např. ‘*maria* > *mari*’). V některých substantivech přežilo v plurálu zakončení na *-a*. V mnoha případech, kdy původní plurál na *-a* (nebo *-ora*) přetrvává, se často jedná o znak kolektivity. Ale zatímco *-a* je formálně odlišné od dalších koncovek plurálu, je zároveň identické s charakteristickou koncovkou první deklinace feminina singuláru. Tyto tvary zakončené na *-a* byly později chápány jako gramatická feminina, a proto jsou s nimi spojené členy a adjektiva feminina (např. ‘*le uova sode*’) (viz výše 3.2). Někdy dokonce jsou tyto tvary chápány jako feminina singuláru. Řada neuter tak pokračuje do románských jazyků v původním plurálovém tvaru, a to i vedle původního tvaru singuláru. V italštině nalezneme např. ‘*foglia*’ vedle ‘*foglio*’, kde první tvar měl původně spíše kolektivní význam jako ‘*fogliame*’, zatímco druhý tvar označoval jednotlivý list. Podobně se vysvětluje ‘*la mela*’ (‘*il raccolto delle mele*’ – sklizeň jablek), *pera*, *ferraglia*, *rapa*, *pecora*, *vela*, *tempia*, *arma*, *sabbia*’, které jako singuláry mají všechny původ v plurálu neutra. Z původního plurálu ‘*le frutta*’ se později “získalo” ‘*la frutta*’, ke kterému se později vytvořil plurál ‘*le frutte*’. A skutečnost, že mnohá z těchto plurálů označují kolektivitu

⁶² MIGLIORINI, Bruno. *Storia della lingua italiana*, volume I, str. 69

⁶³ Již v období Nerona je ve vulgárním jazyce doloženo ‘*vinus mihi in cerebrum abiit*’ (namísto ‘*vīnum*, *ī*, neutr.’) a další příklady (‘*fatus*, *caelus*, *capus*, *balneus*, *vasus*’ namísto ‘*fātum*, *ī*, *n*; *caelum*, *ī*, *n*; *caput*, *ītis*, *n*; *balneum*, *ī*, *n*; *vasum*, *n*’).

⁶⁴ Sardština dodnes zachovává nezměněný tvar neuter zakončených na *-s*: např. ‘*tempus*, *onus*, *corpus*, *pecus*, *cinus*’.

nebo sadu ('frutta', 'legna', 'ferraglia'), možná také pomáhá k jejich chápání jako singuláru (tento proces byl znám již v klasické latině).⁶⁵

Stalo se také, že plurál feminina byl nahlížen jako neutrum a následně se k němu vytvořil nový singulárový tvar. Např. substantivum 'il midollo' mohlo být tímto způsobem vytvořeno z 'le midolla' podle vzoru 'osso – ossa'. Tak také 'orecchia' bylo považováno za plurál (např. staroitalsky 'le orecchia' podle 'le dita, le ciglia') s následným vytvořením singuláru 'orecchio' (tvar používaný v Toskánsku a Umbrii), zatímco v dalších regionech zůstali věrni původnímu 'orecchia'.^{66 67}

4.5. Rod osob, názvů zvířat, měst, stromů a plodů

4.5.1. Rod osob

Většina ženských jmen jsou feminina (ale 'il donnone', 'il soprano') a většina mužských jmen jsou maskulina (ale 'la guardia, la spia'). Bezpohlavní jména patří buď mezi maskulina nebo mezi feminina (např. 'la mano – il piede', 'la roccia – il sasso' atd.).

G. Rohlfs nám ve své historické gramatice nabízí, jakým způsobem lze "rozlišit rod", jak uvedeme níže. Ovšem nutno připomenout (viz výše 3.2.7), že se u dvojic typu 'amico – amica' jedná spíše o dvě rozlišná substantiva a ne o stejné substantivum se střídavým rodem. Substantivum si udržuje svůj rod napříč flektivním paradigmatickým číslem.

Rod osob může být v italštině rozlišen prostřednictvím rozdílného slovního základu. Jako příklady uveďme: 'padre : madre', 'babbo (papà) : mamma', 'fratello : sorella', 'genero : nuora', 'marito : moglie', 'uomo : donna', 'frate : suora', 'maschio : femmina'. Další příklady najdeme v dialektech (jako např. v piemontštině 'barba (strýc) : magna (teta)').

Odlišení rodu se může získat také použitím speciálního sufixu (přechylováním), např. 'duca : duchessa'⁶⁸, 'conte : contessa'⁶⁹, 'diavolo : diavolessa'⁷⁰, 'attore : attrice', 'imperatore : imperatrice'⁷¹, 'possessore : posseditrice'⁷², 'marchese – marchesana', 'strega – stregone'.

⁶⁵ Také kolektivní sufix *-eta* ('la faggeta, pineta, albereta') pochází z původní plurálové koncovky *-etum* ('faggeto, pineto').

⁶⁶ 'Orecchia' sing. fem. (lat. 'auricūla', zdrobnělina z 'auris' (ucho)). Femininum je méně používané v běžném a vědeckém jazyce než tvar maskulina 'orecchio', ovšem 'orecchia' je regionálně živý tvar a také dobře zdokumentován v textech: 'come viene ad orecchia Dolce armonia da organo' (Dante); 'Amor par ch'a l'orecchie mi favelle' (Petrarca); 'si ricordò lei dovere avere una margine a guisa d'una crocetta sovra l'orecchia sinistra' (Boccaccio); 'n'ha piena ogni orecchia' (Ariosto); 'sono pericoli ... che all'orecchie purissime della reverenda madre devon essere appena accennati' (Manzoni). V plurálu je kolísání mezi maskulinem a femininem větší: literárnější je maskulinum, hovorovější je femininum. Rozlišení, že 'orecchio' se používá pro lidi a 'orecchia' pro zvířata, je umělé. V různých frázích se upřednostňuje tu první, tu druhý výraz: 'avere le orecchie lunghe', 'le orecchie d'asino' se používá častěji než 'orecchi'; zatímco se říká pouze 'avere orecchio (musicale)' (mít hudební sluch) atd., zdroj: www.treccani.it

⁶⁷ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 59, 60

⁶⁸ Substantiva, která v maskulinu mají koncovku *-a*, tvoří femininum připojením sufixu *-essa*. Např. 'poeta : poetessa', 'profeta : profetessa', 'papa : papessa'. Výjimkou jsou substantiva zakončená na *-ida* a *-ista* (např.

Nejčastější prostředek pro odlišení maskulina a feminina u osob je záměna koncovky maskulina za koncovku feminina *-a*. Příklady maskulin, zakončených na *-o*: ‘amico : amica’, ‘alunno : alunna’, ‘maestro : maestra’, ‘figlio : figlia’, ‘zio : zia’, ‘nonno : nonna’, ‘suocero : suocera’, ‘ragazzo : ragazza’, ‘impiegato : impiegata’, ‘suocero : suocera’, ‘cognato : cognata’ atd. Příklady maskulin, zakončených na *-e*: ‘cameriere : cameriera’, ‘infermiere : infermiera’, ‘signore : signora’, ‘padrone : padrona’.

Jsou také případy, kdy je rozdíl mezi rodem dán pouze členem (event. např. adjektivem). Někdy se musí rozdíl v rodě vyjádřit jiným způsobem (např. ‘ho due nipoti maschi e tre nipoti femmine’). Substantiva mají stejný tvar jak pro maskulina, tak pro feminina. Do této kategorie spadají substantiva na *-e* (‘il nipote : la nipote’, ‘il custode : la custode’, ‘il consorte : la consorte’, ‘il parente : la parente’); substantiva odpovídající substantizovanému přítomnému příčestí (‘il cantante : la cantante’, ‘un amante : un’amante’, ‘un agente : un’agente’, ‘un insegnante : un’insegnante’); substantiva na *-ista* a *-cida* (‘il giornalista : la giornalista’, ‘il pianista : la pianista’, ‘il finalista : la finalista’, ‘un artista : un’artista’); některá substantiva na *-a*, téměř všechna řeckého původu (‘il collega : la collega’, ‘il pediatra : la pediatra’, ‘un atleta : un’atleta’). První dvě skupiny jsou shodné pro maskulina i feminina i v plurálu (‘i consorti : le consorti’, ‘i cantanti : le cantanti’), další skupiny jsou shodné pouze v singuláru (‘i pianisti : le pianiste’, ‘i colleghi : le colleghe’).

Stává se také, že původně abstraktní slova ženského rodu se používají pro označení mužů. Ženský rod si zachovaly slovesné abstraktní pojmy jako: ‘la spia (< lo spiare; zvěd, špeh)’, ‘la guida (< il guidare; průvodce, vůdce)’, ‘la guardia (< il guardare; hlídač, strážný)’⁷³. Mezi další patří ‘la vedetta (hlídka, stráž)’; ‘la sentinella (stráž)’, ‘la recluta (odvedenec, rekrut)’. Také se říká ‘il camerata (druh, soudruh) < la camerata (společná ubytovna)’, ‘il trombetta (trubač)’ vedle ‘la trombetta (trumpeta)’, ‘il procaccia (<

‘omicida’, ‘artista’) a dále např. ‘pediatra’, ‘collega’, ‘atleta’, u kterých koncovka *-a* platí jak pro maskulinum, tak pro femininum.

⁶⁹ Maskulina zakončená na *-e*, která označují profesi, funkci, šlechtický titul získávají ve femininu sufix *-essa*: ‘studente : studentessa’, ‘principe : principessa’, ‘presidente : presidentessa’, ‘oste : ostessa’.

⁷⁰ Některá substantiva maskulina zakončená na *-o* se při tvorbě feminina chovají jako maskulina zakončená na *-a*. Např. ‘medico : medichessa’, ‘avvocato : avvocatessa (avvocata)’, ‘filosofo : filosofessa (V filosofa)’, ‘deputato : deputatessa (V deputata)’. Mnohdy tyto sufixy dodávají substantivu žertovný, ironický nebo pohrdavý význam.

⁷¹ Některá latinská substantiva („konatel, původce“) se sufixem *-tor* (v akuzativu *-torem*) mají odlišná feminina na *-trix* (akuzativ *-tricem*); toto odlišení přetrvává i v moderní italštině. Např. ‘scrittore : scrittrice’, ‘pittore : pittrice’, ‘lettore : lettrice’, ‘autore : autrice’ (výjimka: ‘dottore : dottoressa’). Některá substantiva mají vedle tvaru na *-trix* také lidový/regionální sufix *-tora* (‘traditore : traditrice V traditora’, ‘benefattore : benefattrice V benefattora’, ‘stiratore : stiratrice V stiratora’), další mají pouze sufix *-tora*: ‘pastore : pastora’, ‘tintore : tintora’, ‘impostore : impostora’.

⁷² Substantiva zakončená na *-sore* v maskulinu získávají ve femininu sufix *-itrice*, který se připojuje ke kořenu slovesa, ze kterého pocházejí. Např. ‘difensore : difenditrice’, také ‘uccisore : ucciditrice V uccisora’, ale ‘incisore : incisora’.

⁷³ Vedle ‘la guardia’ se používá také ‘il guardia’ ve smyslu ‘guardaboschi’ (lesník, hajný).

procacciare; posel, listonoš)', 'il capoccia (< la capoccia – hlava; hlava rodiny, vůdce)'. Ve staré italštině se používalo také 'la podestà' pro osobu, která měla nejvyšší moc ve městě, odtud se pak přešlo na 'il podestà (starosta, purkmistr)'. V některých případech došlo také v souladu se změnou rodu ke změně ženské koncovky za mužskou, tudíž máme v současné italštině např. 'il procaccio', 'il trombetto'.⁷⁴

4.5.2. Názvy zvířat

U názvů zvířat jsou stejné kritéria rozlišení rodu, jako jsou u osob.

Rozdíl ve slovním základu nalezneme u chovných zvířat, kde má pohlaví zvířat pro chovatele velkou důležitost. Např. 'toro : vacca (býk : kráva)', 'montone : pecora (beran : ovce)', 'becco : capra (kozel : koza)', 'verro : troia (kanec : svině)'. Změna slovního základu je velice ojedinělá u divokých zvířat (např. 'cinghiale : lefa' (v některých nářečí regionu Lazio)).

Řídce se rozdíl v rodu vyjadřuje sufixem: např. 'gallo : gallina'. Suffix najdeme častěji u exotických nebo mytologických zvířat (např. 'leone : leonessa', 'pavone : pavonessa', 'elefante : elefantessa', 'dragone : dragonessa').

Nejčastější je změna koncovky jak u domácích zvířat (např. 'cavallo : cavalla', 'asino : asina', 'colombo : colomba', 'vitello : vitella', 'gatto : gatta', 'agnello : agnella'), tak u divokých zvířat (např. 'lupo : lupa', 'orso : orsa', 'cervo : cerva', 'daino : daina', 'topo : topa').

Existuje pravidlo, že čím je zvíře menší, tím je menší možnost rozlišování pohlaví. Zpravidla se používá rod původního latinského výrazu. Ovšem nechybí výjimky. Sklon ke změně rodu mají hlavně slova třetí latinské deklinace, jejichž rod není jasně určen koncovkou. Např. ve východním Toskánsku a v Umbrii se říká 'un volpe'. U latinského 'lepus, oris, mask. (zajíc)' se dochoval mužský rod v celé jižní Itálii (např. v Laziu 'lu lepre', v Kalábrii 'u riépule', na Sicílii 'lu lebbriu'), ale v Toskánsku a v severní Itálii je název tohoto zvířete femininum (vedle normálního 'la lepre' se regionálně používá i 'il lepre'). Latinské 'serpens, entis, mask., fem. (had)' bylo obojího rodu, tudíž v italštině nalezneme vedle 'la serpe' také 'il serpe'. Latinský rod si ponechaly u názvů zvířat 'pūlex, icis, mask. (blecha)' a 'cīmex, icis, fem. (štěnice)' v jižní Itálii, v Lombardii a v Benátsku, zatímco v Toskánsku se říká 'la pulce' a 'la cimice'.⁷⁵

⁷⁴ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 52-53

⁷⁵ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 54-56

4.5.3. Názvy měst

Ve staré italštině byl rod názvů měst dán koncovkou. Koncovky *-e* a *-i* označovaly substantiva maskulina, např. ‘Milano è posto. Napoli fu fabbricato. Bella Venezia. Bel mi Firenze’. Toto pravidlo je do dnešní doby zakořeněné v lidovém jazyce (např. sicilsky ‘la vecchia Palermu’). V moderní italštině jsou obvykle všechny názvy měst ženského rodu, přičemž se naznačuje femininum ‘la città’ (např. ‘la Milano nuova’, ‘la vecchia Grado’).⁷⁶

4.5.4. Názvy stromů a plodů

Silná vazba existuje mezi rodem a názvy stromů a plodů.

V klasické latině byly názvy stromů obvykle druhé deklinace feminina (např. feminina: ‘pirus (sg) – piri (pl)’ (hrušeň), ‘malus (sg) – mali (pl)’ (jabloň); tedy např. ‘fraxinus angustifolia (jasan úzkolistý)’, ‘quercus alba (dub bílý)’). Femininum bylo také slovo ‘strom’ samotné: ‘arbor, oris, fem.’. I v latině byly výjimky: ‘acer, eris, neutr. (javor)’, ‘rōbur, oris, neutr. (dub, dubové dřevo)’ a ‘ulmus, ī, fem. (jilm)’, ‘larix, fem. (modřín)’ byly někdy užívané jako maskulina. Ve vulgární latině přešel ‘arbor’ pod vlivem jiných slov zakončených na *-or* k maskulinům, pouze v sardštině si zachoval ženský rod. V důsledku toho se názvy různých stromů staly také maskuliny, a to především substantiva s koncovkou, která se normálně používala pro maskulina. V moderní italštině jsou tudíž názvy stromů maskulina: ‘il melo, il pero, il fico, il frassino, il pino, l’abete, il salice, il pioppio, il ciliegio’ atd. V některých krajích Itálie si ovšem názvy stromů zachovaly svůj původní ženský rod (např. ‘piopa’ (v Emilia-Romagna, v milánštině atd.) z lat. ‘pōpulus, ī, fem. (topol)’). Dále ‘rovere < rōbur, oris, neutr.’ má v současné italštině oba rody; v toskánštině je to maskulinum a v severní Itálii femininum.⁷⁷ V literárním jazyce femininum ‘betulla’ (bříza) označuje v Itálii málo známý strom a také díky nezvyklému *-u-* je považováno za latinismus.

Názvy domácích ovocných stromů byly v latině feminina, zatímco názvy plodů byly latinské druhé deklinace neutra (např. neutra: ‘pirum (sg) – pira (pl)’ (hruška), ‘malum (sg) – mala (pl)’ (jablko)). Když se stromy staly maskuliny a neutrum se ztratilo, původní rozlišení mezi ovocnými stromy a jejich plody zmizelo. Pro označení plodů se ve vulgární latině začal používat plurálový tvar neutra (např. francouzsky ‘la pomme’, španělsky ‘la pera’, italsky ‘la mela, la pera, la pesca, la prugna, la ciliegia’). Plurál neutra (např. ‘mala, pira’) byl převzat jako singulár feminina, čímž se následně vytvořil nový plurál (‘mele, pere’).

⁷⁶ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 53-54

⁷⁷ V dialektech mají ženský rod: ‘salix’ (vrba; ‘la salza’ – Piemonte), ‘alnus’ (olše; ‘ona’ – Emilia), ‘carpinus’ (habr; ‘la carpina’ – severní Kampánie), ‘sambucus’ (bez; ‘sammuca’ – Abbruzzo), ‘fraxinus’ (jasan; ‘frascia’ – Liguria), ‘fagus < *faga’ (buk; např. ‘faga’ – Salerno) atd.

Italština tedy spojuje rod maskulina s názvy šlechtěných stromů a rod feminina s názvy souvztažných plodů. Např. ‘il melo’ (jabloň) - ‘la mela’ (jablko), ‘il noce’ (ořech - strom) - ‘la noce’ (ořech - plod), ‘il pesco’ (broskvoň) - ‘la pesca’ (broskev), ‘il prugno’ (švestka - strom) - ‘la prugna’ (švestka - plod), ‘l’ulivo’ (olivovník) - ‘l’uliva’ (oliva), ‘il ciliegio’ (třešeň - strom) - ‘la ciliegia’ (třešně - plod), ‘il castagno’ (kaštanovník) - ‘la castagna’ (kaštan - plod), ‘il banano’ (banánovník) - ‘la banana’ (banán).

Toto rozlišení chybí v mnoha částech Itálie pro ‘nux, nucis, fem. (ořech)’, ke kterému nebyl v latině žádný tvar neutra. Toto substantivum zůstalo femininem jak ve smyslu stromu, tak ve smyslu plodu v mnoha regionech (např. ‘la noce’ – Kampánie, ‘la nuže’ – Ligurie, ‘la nuš’ – Romagna). V toskánštině se ze substantiva feminina třetí deklinace ‘noce’ zrodilo analogické maskulinum ‘il noce’, v Toskánsku (a částečně i na Sicílii) se tedy rozlišuje ‘il noce (ořech jako strom)’ a ‘la noce (ořech jako plod)’. Jedná se zde o rozšíření typu ‘melo - mela’ na názvy, které měly v latině tvar feminina jak pro rostliny, tak pro plody. Další příklady jsou původní feminina první deklinace, které získaly nové tvary maskulina: ‘olivo < oliva < olīva, ae, fem. (oliva, strom i plod)’, ‘castagno < castagna < castanea, ae, fem. (kaštan jedlý)’ a ‘banano < banana (banánovník, banán)’.

Na druhou stranu původní femininum čtvrté deklinace ‘ficus, ī, fem. (fíkovník, fík plod)’ v mnoha dialektech zachovalo svůj rod feminina pro plod, ale v italštině je to pouze maskulinum jak ve významu rostliny, tak plodu. Ve staré toskánštině bylo ‘ficus’ přeměněno na maskulinum druhé deklinace se souvztažným ‘fica’ pro plod. Stará italština rozlišovala tedy mezi ‘fico’ a ‘fica’, ale femininum označující plod bylo opuštěno z důvodu jeho neslušného významu.

V Toskánsku a ve spisovném jazyce je velice řídké použití sufixu ‘-arius’ (i ve formě feminina), který označuje rostlinu. V italštině je to např. ‘rosario’ nebo ‘ficaia’. Větší rozšíření má tento sufix v dialektech (např. ‘figaro, peraro, castagnaro, sambugaro, fagaro, pomaro’ – Vicenza a Padova).⁷⁸

4.6. Použití feminina jako augmentativa

Koncovka je –a často používána k vyjádření plurality (‘il ciglio – le ciglia, il grido – le grida’). Podle G. Rohlfse se z konceptu kolektivity mohl rozvinout koncept augmentativ. Jako z ‘le frutta’ (plurálu ‘il frutto’) se vytvořilo ‘la frutta’, které představuje větší podstatu než ‘il frutto’, tak se z původně mužských substantiv rozvinuly podobné dvojice slov: ‘il buco (díra) – la buca (jáma)’, ‘il fascio – la fascia’, ‘il pezzo (část něčeho) – la pezza (kus látky)’, ‘il

⁷⁸ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 56-59

coltello (nůž) – la coltella (velký kuchyňský, řeznický nůž)', 'il banco (pracovní stůl) – la banca (banka)', 'il canestro – la canestra'. Podle tohoto nebo podobného vzoru se také ze substantiv feminina vytvořila odpovídající maskulina, která vyjadřují menší verzi: 'la gamba (noha) – il gambo (stonek; noha skleničky)', 'la manica (rukáv) – il manico (rukojeť)', 'la mestola (zednická lžíce) – il mestola (vařečka)', 'la cavicchia – il cavicchio', 'la caldaia – il caldaio', 'la capanna – il capanno'. Dále 'il viottolo, lo stanzino, lo stradello' jsou menší než 'la viottola, la stanzina, la stradella'. Nutno dodat, že mezi těmito výrazy jsou i jiné sémantické odlišnosti než je pouze velikost.

4.7. Změna rodu deminutiva / augmentativa

Obyčejně bychom očekávali, že tvar deminutiva udrží rod původního slova (např. 'il ragazzo – il ragazzino', 'la sorella – la sorellina', 'il piede – il piedino', 'la voce – la vocina', 'il cane – il cagnolino'. Ovšem z tohoto obecného pravidla existuje řada výjimek.

Souvztažnost mezi rodem a velikostí je zřejmá v několika deminutivech maskulina, která se vytvořila z kořene feminin pomocí sufixace. Název mladého zvířete se vyjadřuje pokud možno ve tvaru maskulina, i když je výchozí slovo femininum. Např. 'aquila - aquilotto', 'rana - ranocchio', 'lepre – lepratto', 'volpe – volpotto (volpacchiotto)', 'rondine – rondinotto', 'allodola – allodolino' atd. Další příklady z jiných oblastí: 'finestra - finestrino', 'festa - festino', 'cucina - cucinino', 'camera – camerino', 'villa – villino', 'stanza – stanzino', 'casa – casino', 'strada – stradello', 'sala – salotto', 'lettera – letterino', 'quercia – querciolo', 'isola – isolotto' atd. Řidčeji se stává opak, tedy že je deminutivum ženského rodu a výchozí slovo je maskulinum: 'velo – veletta', 'carbone – carbonella'.

Sufix *-one* je mužského rodu a měl by se tedy používat jako augmentativum maskulin. Ale v italštině máme tyto příklady: 'un casone', 'un portone', 'un finestrone', 'un manone', 'un vocione', 'un donnone', jejichž výchozí substantivum je femininum. Vedle *-one* se vyvinul sufix *-ona*, který vedl k rozlišení např. u 'ragazzone', kde se nevědělo, jestli se tento tvar vztahuje k 'il ragazzo' nebo 'la ragazza'. Následně se sufix *-ona* rozšířil na všechna feminina: 'letterona, facciona, cameron, vociona, cucinona' (aniž by vymizely výrazy na *-one* jako 'letterone')

4.8. Zpodstatnělá adjektiva a příděstí

Zpodstatnělá slova, která byla původně adjektiva nebo příděstí, ztratila svou podstatnou část, tedy substantivum, které vyjadřovalo obecný význam (např. 'la mattina < hora matutina', kde se 'hora' vytratilo). V důsledku toho je zpodstatnělé adjektivum buď maskulinum nebo

femininum v závislosti na rodu zmizelého substantiva. Známy příklad je protiklad rodu italské ‘la domenica’ < pozdně latinské ‘dominica (dies)’ oproti španělskému ‘el domingo’; v jednom jazyce se předpokládá ‘dies’ femininum, v druhém maskulinum. Rozdíl v rodě mezi častějším ‘la mattina’ a méně užívaným ‘il mattino’ spočívá v původním ‘hora matutina’ a ‘tempus matutinum’.⁷⁹ Dále v italštině nalezneme vedle ‘raccolta’ také ‘raccolto’, u prvního substantiva je míněno ‘massa’, u druhého ‘grano’. Obdobný je rozdíl mezi dvěma typy toponym ‘Marciano – Marciana, Ponzano – Ponzana, Savignano – Savignana’, které se u maskulina vztahují k ‘praedium (statek, dvorek; Martinanum)’ a u feminina k ‘villa (Martiana)’.

4.9. Abstraktní substantiva zakončená na *-ore*

Latinská slova zakončená na *-or*, která vyjadřovala abstraktní pojmy, měla mužský rod, např. ‘dolor, ōris, mask. (bolest, zármutek, hněv)’, ‘sapor, ōris, mask. (chuť, vkus)’, ‘amor, ōris, mask. (láska)’. Toto pravidlo zůstalo beze změny ve střední a jižní Itálii, zatímco v severní Itálii a v rétorománštině se tato substantiva stala femininy, pravděpodobně v důsledku vlivu sufixu *-ura*, např. ‘paura < pavura < pavor, ōris, mask. (strach, hrůza, úžas)’, ‘calura < calor, ōris, mask. (teplota, horko)’. Ve starých textech nalezneme: ‘nostra amor’, ‘la paù (la puara)’ – stará piemontština, ‘la tenebror’, ‘la paor’, ‘la temor’ – stará lombardština (Uguccone), ‘nova valore’ (Guittone). Dnes nalezneme stopy po tomto starém použití pouze v severní Itálii (např. ‘amúr’ – Piemonte, ‘la sor (sapore)’, ‘la suór (sudore)’, ‘la odór’. – Alta Valtellina) a řídce v dialektech jižní Itálie (např. ‘la sapore, la dulore, la ndore (odore) – Lecce). Dalším příkladem kolísání mezi maskulinem a femininem je ‘flōs, ris, mask. (květ, rozkvět)’. Zatímco ve střední a jižní Itálii si substantivum ‘flos’ zachovalo mužský rod (v moderní italštině: ‘il fiore’), tak ve velkých částech severní Itálie, podobně jako v galorománštině, iberorománštině, rumunštině a rétorománštině, se z něj stalo femininum. Např. ‘na fiúr’ – Piemont, ‘la fiur’ – Lombardie; také ve starých textech Guittona, Cecca Angiolieriho, Rinalda d’Aquino (vlivem provencálštiny a dialektů severní Itálie) se objevují případy ‘fiore’ jako feminina (‘la fiore de’cavalieri’ – především v přeneseném slova smyly).⁸⁰

⁷⁹ V literárním jazyce např. Alessandro Manzoni (v díle I Promessi Sposi, původní název Fermo e Lucia) změnil výraz ‘al mattin seguente’ (vydání z 1825) na ‘la mattina seguente’ (vydání z roku 1840); rovněž opravil ‘l’aria fresca del mattino’ na ‘della mattina’.

⁸⁰ ROHLFS, Gerhard. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia. Str. 67, 68

4.10. Substantiva dvojího rodu

Typickým příkladem substantiva, jehož rod kolísal již v latině, je ‘diēs, ēī, mask. (fem.)’. Dodnes se tento dvojí rod odráží v dialektech některých italských regionů. Dalším latinským slovem s oběma rody je ‘fīnis, is (hranice, konec, úkol, cíl, vrchol)’, které do současné italštiny pokračuje sice v obou rodech, ovšem s odlišným významem. Zevrubně řečeno, ‘il fine’ znamená ‘účel, cíl’, ‘la fine’ je ‘konce, zakončení, ukončení’. Ve staré italštině se používalo maskulinum ‘il fine’ také pro význam ‘konce’, což se dochovalo v ustálených spojeních jako ‘pervenire a lieto fine’.

Substantiva ‘messis, is, f (úroda, sklizeň) > la messe’, ‘calx, cis, fem. (vápno, kopyto, pata) > il calcio’, ‘pulvis, eris, mask. (prach, popel) > la polvere’, ‘callis, is, mask. (stezka, stráž) > il calle’, ‘cinis, eris, mask. (prach, popel) > la cenere’ mají vedle uvedených tvarů současné italštiny ještě druhý rod v různých dialektech.⁸¹ Dále v latině ‘praeseape (-sēpe), is (jesle, žlab, krčma)’ bylo jak femininum, tak neutrum, do italštiny přešlo jako maskulinum ‘il presepe (presepio)’ a v určitých dialektech se dochovalo i femininum ‘la preséf’ (např. severní lombardština, tridentština).

V italštině došlo, podobně jako ve francouzštině, k nejistotě v rodě u substantiv s počáteční samohláskou: např. rod nebyl jistý u slov jako ‘l’ape, l’arbore, l’asse’ spíše než u ‘il piede, la mano’. V několika málo substantivech na samohlásku můžeme tak nalézt kolísání v rodě: ‘asse, ordine, altare, incudine, estate, oste, erede, automobile’, ovšem druhý rod se objevoval buď pouze ve starém jazyce nebo jej nalezneme jen v dialektech.

⁸¹ Např. ‘la kàvaca’ – Abbruzzo, ‘su prúere’ – Sardinie, ‘el polve’ – Istrie, ‘la cale’ – Benátsko, ‘el cènder’ – ladinština

Závěr

Cílem předložené práce bylo poskytnout ucelený přehled o vývoji jmenných kategorií substantiv z latiny do italštiny. Jmenné třídy, pád, číslo a rod substantiv je velice široké a navzájem provázané téma, přesto jsem se snažila každou kategorii uchopit zvlášť.

Po krátkém úvodním historickém exkursu do začátku vulgární latiny jsme v první kapitole popsali vývoj latinských deklinací v italské třídě. Zkoumali jsme, jak se latinské deklinace zredukovaly a jak vznikaly tři italské třídy substantiv, a to zejména přesunem substantiv ze čtvrté a páté deklinace na základě analogie do jedné z prvních tříd. Popisujeme zde osud jednotlivých skupin latinských substantiv: kam se přesouvala substantiva z jednotlivých latinských deklinací a jak se měnila jejich koncovka. Již v italském “Duecentu“ převládají u substantiv první tři třídy, které odpovídají prvním třem latinským deklinacím. Substantiva latinské první deklinace obvykle pokračovala do první italské třídy. Dále byla tato třída posílena o substantiva, která sem přešla z třetí latinské deklinace a o feminina latinské čtvrté deklinace, která označovala lidské bytosti. Z páté latinské deklinace sem přešla téměř všechna substantiva. Dále se do první italské třídy řadí substantiva, která byla v latině neutra plurálu a v italštině získala význam singuláru nebo kolektiva. Druhá latinská deklinace přešla do druhé italské třídy, která je tvořena maskuliny a většinou latinských neuter druhé, ale i třetí deklinace. Díky formální podobnosti sem přešla většina slov ze čtvrté latinské deklinace. Třetí latinská deklinace se dochovala ve třetí italské třídě, tvořené femininy i maskuliny.

Zřejmě nejpodstatnější změnou ve vývoji substantiv byl zánik latinského pádového systému, který pojednáváme ve druhé kapitole. Příčinou jeho vymizení byla již lidově latinská tendence nahrazování prostředků syntetických prostředky analytickými, ale také změny ve fonetice, které vedly ke stírání rozdílů mezi pády. V mnoha případech se projevila pádová forma také jako nadbytečná. Proces stírání rozdílů mezi pádovými koncovkami byl pozvolný, v římském období se pádové tvary zredukovaly na nominativ, *cāsus rēctus*, a na *cāsus oblīquus*, který se stal základem pro tvar italských substantiv. Rozebíráme zde jednotlivé latinské pády a jejich vliv na vznik italských substantiv. Hlavní roli zde sehrává fonetický vývoj latiny, a to především latinských koncovek *-t*, *-m* a *-s*, které měly v klasické latině morfoložický význam při jmenné flexi. Odpadávaní těchto koncovek spolu se splynutím dlouhého a krátkého *-a*, otevření koncového *-u* v *-o* a v nepřízvučných slabikách otevření koncového *-i* v otevřené *i* zavřené *-e* mělo za následek smývání rozdílů mezi jednotlivými pády. V této kapitole jsme si povšimli i neměnných substantiv bez jmenné flexe. V poslední části druhé kapitoly jsme se zaměřili i analytické prostředky, které dnes používá moderní italština pro nahrazení latinských prostředků syntetických. Prvním nástrojem, kterým se

odlišil gramatický předmět od gramatického podmětu, je slovosled, dalším prostředkem rozlišení větných vztahů jsou předložky.

Otázkou čísla substantiv jsme se zabývali ve třetí kapitole, kde jsme konstatovali, že se systém latinské číselné flexe dochoval do italštiny ve velice zjednodušené podobě. Uvedli jsme, jakým způsobem se tvoří plurál v současné italštině. Diskutujeme zde také otázku, zda-li se plurál italských substantiv vyvinul z akuzativu nebo nominativu plurálu latinských substantiv. V této kapitole jsme se především zaměřili na malou skupinu substantiv, která jsou v singuláru maskulina, ale mají zvláštní vlastnost tvoření plurálu, který se gramaticky shoduje s první deklinací na *-a* (pocházejí z latinských neuter). Tato třída představuje výrazný a výjimečný vzorec ve flektivní morfologii substantiv, který ovšem nezapadá do zbytku flektivního systému. Podle P. Acquavivy plurály na *-a* nepatří do flektivního systému italštiny. Jsou to vnitřně plurálové kmeny, lexikálně spojené s ženským rodem a sémanticky, nejen gramaticky, plurály. V těchto substantivech je výběr rodu podřazen volbě čísla, což odporuje struktuře italské nominální morfologie a syntaxe. Podle teorie P. Acquavivy lze říci, že plurály na *-a* tvoří oddělenou lexikální třídu. Ve třetí kapitole jsme se dále zabývali palatalizací kmenových souhlásek u slov zakončených na *-co*, *-go*, *-ca*, *-ga* a také tvorbou plurálu slov složených.

V poslední kapitole jsme se věnovali rodu, kde jsme nejprve definovali rod pomocí Hockettovy definice, kdy určující kritérium pro rod je shoda. Rozdělili jsme typy přiřazení rodu, dle Corbetta, na sémantické systémy a formální systémy. Ve formálních systémech se rod přiřazuje pomocí fonologických a morfologických hledisek. Italština pak patří mezi fonologické systémy, ve kterých lze rod určit z jediného tvaru substantiva (ovšem rod nelze ve všech případech určit ani z koncovek jmen). Objasnily jsme také otázku “gender resolution” v italštině, která je založená na syntaktických principech, což znamená, že je zde důležitý rod substantiv nikoliv jejich význam. Jak v klasické latině, tak v italštině existuje pouze malá souvztažnost mezi gramatickým rodem a významem i mezi rodem a morfologickou formou. Rod je především otázkou morfologické shody mezi substantivy a jejich modifikátory. Italština tedy nepřiznává rod primárně podle sémantických kritérií. Dále jsme se zabývali významnou událostí ve vývoji systému rodu z latiny do italštiny, a to ztrátou rozlišení ve skloňování mezi maskulinem a neutrem. Zatímco klasická latina měla rody tři, italština má pouze dva: femininum a ‘non-femininum’, které v podstatě vzniklo sloučením latinského maskulina a neutra. Toto sloučení je důsledkem rozsáhlé formální shodnosti, která již existovala v klasické latině a která byla ještě zesílena nezávislými fonetickými a morfologickými úpravami v románských jazycích. Dále jsme prozkoumali rod v italštině ze

sémantického hlediska, kdy jsme se zabývali rodem osob, zvířat, měst, stromů a plodů. Na uzavření čtvrté kapitoly následovalo několik poznámek ke konkrétnějším tématům, jako použití feminina jako augmentativa, zpodstatnělá adjektiva a příčestí aj.

Při zpracování této práce bylo také mou snahou syntetizovat poznatky a teorie autorů děl o historii italského jazyka, jako jsou G. Rohlfs, B. Migliorini, M. Maiden, a doplnit je poznatky novějších lingvistů P. Acquavivy a G. Corbetta.

Riassunto

La finalità della tesi, intitolata “Evoluzione delle categorie nominali”, è quella di descrivere lo sviluppo graduale dei nomi latini fino a quelli italiani dal punto di vista delle loro categorie. Prima di tutto viene trattata la trasformazione delle declinazioni latine in quelle delle classi italiane. Le prime cinque declinazioni latine si sono ridotte nelle tre classi italiane mediante lo spostamento dei sostantivi dalla quarta e quinta declinazione in una delle prime tre declinazioni. Il sistema dei casi latino, non sopravvissuto nell’italiano moderno, e le ragioni di tale declino vengono descritti nel secondo capitolo. Viene anche affermato che i sostantivi italiani moderni sono morfologicamente invariabili e derivano dalle forme latine dell’accusativo. Nella tesi viene inoltre trattata l’espressione dei casi attraverso l’ordine delle parole e l’impiego delle preposizioni. La categoria del numero dei nomi viene descritta nel terzo capitolo insieme al sistema della flessione nominale dell’italiano moderno ed insieme al plurale irregolare. In questo capitolo viene anche trattato il gruppo dei sostantivi che al singolare sono maschili e terminano in –o ed allo stesso tempo al plurale sono femminili e la loro declinazione è conforme a quella in –a della prima classe femminile. Il genere, arbitrario sia in latino che in italiano, è il tema del quarto capitolo. Dapprima il genere viene descritto piuttosto in modo generale, di seguito sono presentati esempi concreti. Il genere viene definito per mezzo della definizione di Hockett; dipende dall’accordo morfologico tra i sostantivi ed i loro modificatori. In conformità con Corbett questi tipi di assegnazione del genere sono divisi in sistemi semantici e sistemi formali. I sistemi formali possono essere suddivisi in sistemi fonologici (l’italiano) e sistemi morfologici. La scomparsa della distinzione flessiva tra i nomi maschili ed i nomi neutri è l’ultimo grande tema della tesi. In questo capitolo viene descritta anche la categoria del ‘non-femminile’ ossia del genere maschile dell’italiano. Alla fine della tesi vengono trattati temi più concreti quali il genere delle persone, degli animali, dei nomi dei frutti, degli alberi e delle città.

Résumé

Diplomová práce “Vývoj jmenných kategorií” popisuje, jak se italská substantiva vyvinula z latinských substantiv, co se jejich kategorií týká. Nejprve je pojednáván vývoj latinských deklinací v italské třídy. Pět latinských deklinací se zredukovalo do tří italských tříd, a to přesunem substantiv ze čtvrté a páté deklinace do jedné ze tří italských tříd. Druhá kapitola je věnována latinskému pádovému systému, který se do italštiny nedochoval, a okolnostem jeho zániku. Moderní italská substantiva jsou morfologicky neměnná a pocházejí z latinských tvarů akuzativu. Dále se práce zabývá vyjádřením pádových vztahů pomocí slovosledu a použití předložek. Číslo substantiv je pojednáváno ve třetí kapitole, kde je také popsán systém číselné flexe v moderní italštině. Tato kapitola se také věnuje nepravidelným plurálům. Více do hloubky je pojednáno o skupině substantiv maskulina singuláru, zakončených na –o, které tvoří gramaticky ženský plurál shodný s koncovkou první třídy feminina. Čtvrtá kapitola se zaměřuje na rod, který je jak v latině, tak v italštině velmi arbitrární. Nejprve se tato kapitola věnuje rodu obecně, posléze se uvádí konkrétní příklady. Rod je definován pomocí Hockettovy definice; závisí na morfologické shodě mezi substantivy a jejich modifikátory. V souladu s Corbettem jsou typy přiřazení rodu rozčleněné na sémantické a formální systémy. Formální systémy lze dále rozdělit na fonologické (italština) a morfologické systémy. Poslední větší téma této práce je pád flektivního rozlišení mezi maskulinem a neutrem a vznik kategorie ‘non–feminina’ nebo-li rodu maskulina v italském jazyce. Nakonec je pojednáváno o konkrétnějších tématech, jako je rodu osob, zvířat, názvů ovoce, stromů a měst.

Summary

The thesis “The evolution of noun’s categories” describes how Latin nouns changed into Italian nouns in respect of their categories. First of all the evolution of the Latin declension system into Italian classes is discussed. Five Latin declensions are reduced to three Italian classes by moving the nouns from the fourth and fifth declensions to the one of three Italian classes. The second chapter deals with the Latin case system which disappeared in the Italian language and it also deals with the reasons for this development. It is shown that the Italian nouns are morphologically invariant and they derive from Latin accusative forms. Then the expression of the case functions by word order and by the deployment of prepositions is addressed. The number in the noun is discussed in the third chapter where the modern Italian system of number inflection is also described. In this chapter properties of irregular plurals are also described. The class of masculine singular nouns ending in –o, which have the property of displaying grammatically feminine plurals with inflection identical to that of the first class feminine –a are dealt with in more depth. The fourth chapter focuses on gender which is largely arbitrary both in Latin and in Italian. The problem of gender is first discussed from a pure theoretical perspective and then it is illustrated on concrete examples. Gender is defined accordingly to Hockett’s definition; it depends on the morphological agreement between nouns and their modifiers. In accordance with Corbett the kinds of assignment of gender are distributed in semantic and formal systems. The formal system can be further divided into phonological (Italian) and morphological systems. The last major subject matter of the thesis is the breakdown of the inflectional distinction between masculine and neuter and the origination of the category of ‘non-feminine’, in other words masculine gender in Italian language. Finally more concrete topics such as the gender of persons, animals, names of fruits, trees and cities are discussed.

Bibliografie

ACQUAVIVA, Paolo. *Lexical plurals: a morphosemantic approach*. Oxford: Oxford University Press, 2008. ISBN 978-0-19-953421-0 (Hbk).

BILÍKOVÁ, Eva. *Přehled latinské mluvnice*. Brno: MC nakladatelství, 2005.

CORBETT, G. Greville. *Agreement*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. ISBN 0-521-00170-6.

CORBETT, G. Greville. *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. ISBN 0-521-33845-5.

DARDANO, Maurizio; TRIFONE, Pietro. *Grammatica italiana con nozioni di linguistica*. Bologna: Zanichelli Editore, 1995. ISBN 88-08-09384-0.

HAMPLOVÁ, Sylva. *Grammatica italiana*. Praha: Nakladatelství LEDA, 2004. ISBN 80-7335-041-6.

HAMPLOVÁ, Sylva. *Nástin vývoje italského jazyka*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0396-9.

HAMPLOVÁ, Sylva. *Stručná mluvnice italštiny*. Praha: Academia, 1995. ISBN 80-200-0551-X.

KUŤÁKOVÁ, Eva; SLABOCHOVÁ, Dana. *Gramatické a lexikální minimum k Latině I*. Praha, Koniasch Latin Press, 1997. ISBN 80-85917-30-0.

LANUZZA, Stefano. *Storia della lingua italiana*. Roma : Newton Compton editori, 1994. ISBN 88-7983-654-4.

MAIDEN, Martin. *A linguistic history of Italian*. Eastbourne: Antony Rowe Ltd, 1995. ISBN 0 582 059291 CSD

MIGLIORINI, Bruno. *Storia della lingua italiana*. Vol. 1. Firenze : Sansoni, 1989. ISBN 88-383-0072-0

MIGLIORINI, Bruno. *Storia della lingua italiana*. Vol. 2. Firenze : Sansoni, 1989. ISBN 88-383-0073-9

PELÁN, Jiří a kolektiv autorů. *Slovník italských spisovatelů*. Praha : Nakladatelství Libri, 2004. ISBN 80-7277-180-9.

PETRONIO, Giuseppe; SAVONA, Eugenio; COSSUTTA, Fabio. *La letteratura degli italiani. Storia e antologia*. I. Firenze : Palumbo, 1987

ROHLFS, Gerhard. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Sintassi e formazione delle parole*. Torino : Einaudi, 1969.

ROHLFS, Gerhard. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia*. Torino : Einaudi, 1968.

ŠENKOVÁ, Silva. *Latinsko-český, česko-latinský slovník*. Olomouc : Nakladatelství Olomouc, 2002. ISBN 80-7182-143-8.

ZAVADIL, Bohumil. *Vývoj španělského jazyka II.* Praha: Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum, 2004. ISBN 80-246-0462-0.

ZINGARELLI, Nicola. *Vocabolario della lingua italiana. Dodicesima edizione*. Bologna : Zanichelli editore, 1997. ISBN 88-08-21990-9.

Internetové zdroje:

Accademia della Crusca [online]. Dostupné z:
<http://www.accademiadellacrusca.it/index.php>

ACQUAVIVA, Paolo. *Il plurale in –a come derivazione lessicale*. *Lingue e linguaggio* 2. 295-326 [online]. Dostupné z:
<http://www.umr7023.cnrs.fr/IMG/pdf/AcquavivaWSpl07.pdf>

ACQUAVIVA, Paolo. *The Morphosemantics of Transnumeral Nouns*. University College Dublin [online]. Dostupné z:
<http://mmm.lingue.unibo.it/mmm-proc/MMM4/251-265-Acquaviva-MMM4.pdf>

CORBETT, G.Greville. Gender and noun classes. University of Surrey, 2007. Str. 241-280 [online]. Dostupné z:
<http://epubs.surrey.ac.uk/cgi/viewcontent.cgi?article=1024&context=smgjournal>

Encyklopedie a slovník Treccani [online]. Dostupné z:
<http://www.treccani.it/portale/opencms/Portale/homePage.html>

Italské slovníky on-line: Dizionari italiani “Il meglio della cultura in rete” [online]. Dostupné z:
http://www.treccani.it/Portale/sito/comunita/scelti_nel_web/dizionari/